

■ 1915

ՀԵՏԱԴԱՐՁ ՀԱՅԱՅՔ

■ 1918—1921

**Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ**

Երեւան 2002 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1915. ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ	3
ԻՆՉՈ՞Ւ ՊԱՏԱՀԵՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿՃԱՆԱԶԿԻ՞ ԱՐԴՅՈՔ ԱՅՆ	7
ԱԶԳԱՅԻՆ ՎՐԵԺԸ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏԻԺԸ ԱՆԺԱՄԱՆՑԵԼԻ ԵՆ	14
1918 - 1921. ՀԵՏԱԴԱՐՁ ՀԱՅԱՑՔ	21
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՏԵՂԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ	31

1915. ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ

Հավակնություն չունենալով պատմական համակողմանի վերլուծության, ինչպես եւ ուշացած մարգարեությունների՝ հպանցիկ անդրադառնանք դարասկզբի մեր ողբերգությանը՝ «1915»-ին, եւ նրա հետ կապված իրադարձություններին, հատկապես, որ այսօր էլ լսում ենք ավանդական արդարացումները՝ իսկ ի՞նչ կարող էինք անել. մեզ խաբեցին, դավաճանեցին...

Դեռ 1879 թ.-ին, Ռաֆֆին՝ գաղափարախոս-գրողը, ազգային այն երեւելիներին, որոնք մանկամտորեն հավատակից Եվրոպաներից ու Ռուսիաներից էին ակնկալում Արեւելյան խնդրի բարենպաստ վերջը, ինչպես նաեւ նրանց, որ քարոզում էին անշարժություն եւ հնազանդություն, զգուշացնում էր. «Արեւելյան խնդիրը միշտ կա ու կմնա, եւ տաճկաստանցի հայը պետք է նախապատրաստվի օգուտ քաղել հարմար դեպքից, երբ մյուս անգամ կհուզվի այն: Իսկ եթե նա միշտ անպատրաստ մնա՞: Այն ժամանակ դժբախտ Հայաստանը, այդ Եվրոպայի եւ Ասիայի պատմական կամուրջը, ազգերի անցուդարձի ներքո կտրորվի եւ կոչնչանա...»:

Ցավոք, հայությունը մնաց անպատրաստ ու անկազմակերպ, եւ արդյունքում՝ Հայրենիքի մեծ մասի կորուստ, 1,5 մլն. կրավորական զոհեր...

19-րդ դարի վերջի Հայ ազատամարտը (այն ժամանակվա եզրաբանությամբ՝ թուրքահայ հեղափոխությունը) նախապատրաստված չէր գաղափարաբանորեն ու կազմակերպորեն, եւ արեւմտահայությունը հոգեբանորեն պատրաստ չէր կռվելու: Եթե մինչ այդ, ներքին՝ դավանաբանական զգվռոտցում «վարժված» հայոց հոգեւոր այրերը, իրենց աղերսագրերով, «թղթե շերեփը» ձեռքներին, արդարություն էին մուրում եվրոպական մայրաքաղաքների կառավարական նախասենյակներում (Երվանդ Օտյանը մեզ դիպուկ բնորոշեց՝ «նախասենյակի ազգ»), եւ մեր թշվառ վիճակի ներկայացմամբ՝ փորձում նրանց գութը հայցել, ապա արեւմտահայ նոր Ազատամարտի ղեկավարները՝ հիմնականում արեւելահայեր, հայության իրական հնարավորություններին անտեղյակ, ոգեւորված եվրոպական ժողովուրդների ազատագրական կռիվներով, հաճախ էլ միջազգայնականության տենդով վարակված, այբուբեն չիմացող մեր ժողովրդին ընկերվարություն էին քարոզում եւ հնչակ-դաշնակ կուսակցականություն խաղում: Արեւմտահայ ազատամարտն անխուսափելի էր, անհրաժեշտություն՝ գոյության պայքարի եւ տարրական ինքնահարգանքի թելադրումով պարտադրված, բայց ճիշտ չէին ընտրված պայքարի

միջոցներն ու զենքերը, հստակ չէր նպատակը: Մի նպատակ, որ հետապնդում էր Օսմանյան «հայրենիքում» հայերի ու թուրքերի ազատություն, նրանց համերաշխ դրացիություն, ի սկզբանե դատապարտված էր անհաջողության, քանզի գոյության կռվի տրամաբանությունը պահանջում էր, որ այդ հողի վրա կամ բնիկ հայերն ապրեն, կամ՝ եկվոր թուրքերը: Թուրքերը լավ էին հասկացել այս եւ գործեցին հայերին տեղահանելու ու բնաջնջելու հաստատակամությամբ: Իսկ մենք որդեգրեցինք հայդուկային անջատ կռիվները (այն ժամանակ էլ կային լուսավոր անհատներ, որոնք համընդհանուր ապստամբության նախապատրաստության կոչ էին անում, եւ դրանց շարքում հատկապես պետք է հիշել Յրայրին), սուլթանականության դեմ պայքարը, անհատ թուրքերի ահաբեկումները: Բայց ցավոք, երբեք թուրք ազգի:

Մեզ չսթափեցրեց նույնիսկ 1895-96թթ.-ի՝ 300 հազար հայության կոտորածը: Ո՞ւմ մեղադրենք, երբ այս անգամ էլ չհասկացանք, թե ով է թուրքը:

Ռուսական առաջին հեղափոխության պարտությունից հետո, սուլթանի դեմ մաքառող հայ հեղափոխականները, ինչ-ինչ պարտավորություններից մղված, սկսեցին պայքարել նաեւ ցարի դեմ: Արեւմտահայաստանում պայքարը լուրջ հիմքերի վրա չդրած՝ այն ծավալեցինք նաեւ Կովկասում. սուլթանի դեմ կռվել չկարողանալով՝ ցարին էլ մարտահրավեր նետեցինք: Այս գործելակերպի դեմ դուրս եկած միհրանականները հաջողություն չունեցան՝ որակվելով իբրեւ անջատական-պառակտիչներ եւ ցարիզմի գործակալներ:

Ո՞ւմ մեղադրենք, երբ հայության քաղաքական ղեկավարությունը, 1908-ի Սահմանադրության օրերին, ինքնապահպանման ամենատարրական բնագոյը կորցրած, զինաթափում էր հայդուկային խմբերը. ղեկավարություն, որ համամարդկային ցնորքներով տարված, կամ միամտորեն խաբված, վերազգային օթյակներում տեղ էր զբաղեցնում երիտթուրքերի կողքին եւ տիեզերական եղբայրություն տենչում, որ չանսալով իր բնագրին, «ուղեղը սրտում տեղավորած», Գր. Օտյանից մինչեւ Ակնունի ու Ջարդարյան, ոգեւորված, օսմանցիություն էր քարոզում եւ թուրքերի քաղաքակրթման սին հույսը փայփայում. ղեկավարություն, որ հայերին ազգովին բնաջնջելու՝ թուրքերի վճռականությանը պատասխանում էր մարդասիրական «ջենտլմենականությամբ» եւ բավարարվում անհատների ու վարչակարգի դեմ պայքարով... Այդպիսի ղեկավարություն ունեցող ժողովուրդը ինքն էր մեղավոր եւ, որպես մեղքի արդյունք՝ պիտի կոտորվեր: Մի ժողովուրդ, որ չնայած իր լավագույն զավակների հորդորներին ու զգուշացումներին, համառորեն չզիջվեց ու չնախապատրաստվեց վճռական կռվի, չէր կարող խուսափել մորթվելուց:

Մինչդեռ թուրքերը, որոնք հայ-թուրք բարեկամության խաղը (ինձ՝ օսմանցիությունը) դիտում էին որպես քողարկված հանգրվան

իրենց համաթուրանական նպատակների համար (իսկ հայ գործիչները, հավանաբար, դրա անվճար լինելու հավաստիացումներն ստանում էին որոշմադրական օբյեկտների ղեկավարներից), գիտեին, որ իրենց կյանքի համար անհրաժեշտ է հայության մահը:

Այս համոզումով գործեցին թուրքերը եւ հաջողությամբ իրականացրին ազգակերտումի գործը: Չմոռացան, անշուշտ, առաջին հերթին վերացնել այն հայ «եղբայրներին», որոնց հետ մինչ այդ սուլթանին տապալելու ձեռնարկն էին ծրագրել «Օսմանյան Մեծ Արեւելք» օբյեկտում, եւ որոնք, հավանաբար, ինչ-որ բան գիտեին: Իսկ Ջոհրապի պես միամիտը, որ 1909-ի Համիդյան հեղաշրջման օրերին իր բնակարանում թաքցրեց Խալիլին, իրեն ձերբակալող ոստիկաններին թող տարակուսանքով հարցներ՝ արդյո՞ք իր «եղբայր» երիտթուրք պարագլուխները տեղյակ են...

Ո՞ւն մեղադրենք, որ դասեր չառանք մաեւ Ադանայի ջարդերից. երեւի ուրախացանք, որ մի քանի սեխագլուխի կախեցին...

Պայթեց Առաջին աշխարհամարտը, որի փորձությանը չդիմացանք, քանզի չէինք նախապատրաստվել: Ազգովին համախմբվելու եւ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու անընդունակ գտնվեցինք, որով՝ արհավիրքին դիմակայելու անկարող եղանք: Դաշնակցության 1914թ.-ի Կարինի ժողովը բավարարվեց միայն «օրինապահության» որոշումով՝ գրեթե բթացնելով ինքնապահպանման մեր թուլացած բնագործ: Հնչակյանները, մաեւ իրենց անշնորհքությամբ, ձախողեցին 1913-ին Կոնստանդայի ժողովում ծրագրած նախահարձակ գործողությունը, որի արդյունքում՝ միայն 20 հնչակյանների հերոսական մահը բավարար չեղավ: Իսկ Հայկական լեգեոնը եւ կամավորական գնդերը, իրենց հերոսապատումով հանդերձ, ըստ էության, գործիք դարձան օտար կառավարությունների ձեռքին...

Արդարորեն՝ ջարդից չխուսափեցին մաեւ փրկագին ապավինող հայանուն մեծահարուստները, որոնցից շատերը, ի դեպ, «Իթիհատ»-ի անդամ էին եւ նյութապես էականորեն նպաստել էին այդ կուսակցության վերելքին, փոխարենը՝ գորշներ զլանալով Հայ հեղափոխության գործին:

Եվ 1915-ին եղավ այն, ինչ այդպիսի դեպքերում լինում է... Դառնորեն, բայց եւ ճշմարտորեն է ասված. «Ձո՞ւրկ է մի ժողովուրդ ինքնապաշտպանության ընդունակությունից՝ նշանակում է մա զուրկ է ամեն առաքինությունից, զուրկ գոյության բարոյական իրավունքից» (Գ. Նժդեհ):

Հայությունը դաժանորեն պարտվեց եւ, որ կրկնակի աններելի է, պարտվեց իր հողի վրա, պարտվեց ո՛չ հերոսաբար, այլ՝ կրավորաբար: Կրավորական զոհերի այն սովոր քանակը, որ տվեց մեր ժողովուրդը 1915-ին, եթե նրա գոնե փոքր մասը նահատակվեր մարտադաշտերում, հայությունն ազատագրված կլիներ:

Չնայած մի քանի հերոսամարտերի (որոնք, վերջին հաշվով հայության պատիվը փրկեցին՝ Հայրենիքի կորստյան հաշվին), 1915-ը հիմնականում սպանո էր: Անշուշտ, հիանալ էլ հպարտանալ կարելի է Ուրֆայի դյուցազնամարտով, բայց եւ չես կարող չամաչել՝ իմանալով, թե ինչպէս են մի քանի զինված ասկյարներ հազարավոր հայերի թալանել ու կոտորել: Ոչխարին մորթելուց՝ գոնե կդիմադրեր... Չես կարող չնախատել հոգեւոր մեր դաստիարակիչներին, երբ գիտենում ես, որ հեզաբար մարագ քշված եւ կրակի տրված հայ բազմությունը, աղոթող տերտերի փեշերից բռնած, աղերսում էր, որ իրենց էլ երկինք տանի:

Տեղին է հիշել կիլիկիահայերի հոգեւոր առաջնորդ Սահակ Բ. Խապայան կաթողիկոսի սել գործը, որը, հատուկ կոնդակով, տեղի հայերին «կատարյալ հնազանդության եւ օրինապահության» կոչ արեց, որով եւ՝ նրանց մեծ մասին դատապարտեց բռնագաղթի եւ տանջամահության:

Կան միամիտներ (այն ժամանակ էլ կային), որոնք պնդում են, թե չեզոքություն պահելու եւ Օսմանյան պետության հանդէպ օրինապահ լինելու դէպքում, կխուսափեինք ջարդից*... Լուրջ չէ՝ թուրքական լծի տակ հարյուրամյակներով տառապող ժողովրդից չեզոքություն պահանջելը. հայությունը հոգեբանորեն չէր կարող անտարբեր մնալ եւ ըմբոստության փորձ չանել: Իսկ թուրքերը մեր չեզոքության համար երախտապարտ պիտի չլինեին, քանզի կոտորում էին, որ իրենք ապրեն եւ հիմար չէին, որ պատերազմի առիթը բաց թողնեին:

Մեծ եղեռնից փրկվածները խոստովանում էին, որ հայերս չենք ճանաչել թուրքերին, թեեւ հարյուրամյակներ շարունակ ապրել ենք նրանց հետ: Սովետական ժամանակաշրջանը, ինչպէս եւ 1988-ի շարժման սկզբնական տարիները վկայում են, որ մենք Դեր-Ձորից հետո էլ չճանաչեցինք թուրքերին:

Տա Աստված՝ հետայսու լավ ճանաչենք... Եվ ո՛չ միայն նրանց:

* Վերջին տարիներին մեր մամուլում երեւացին գրություններ, թե դարասկզբի «հեթանոսական շարժումն» էր (նկատի է առնվում Վարուժանի, Սիրունու, Շանթի, Ջարդարյանի եւ այլոց հեթանոսամետ տրամադրությունները) պատճառը, որ չհանդուրժեց Աստված ու պատժեց մեզ... Ո՛չ, Տեղի աստվածներն էին խռովել մեզանից, քանզի նրանց զորությով չսնուցեցինք մեր թուլությունը, եւ օտար աստվածները պատժեցին մեր տկարությունը...

Մուշեղ Լալայան

ԻՆՉՈ՞Ւ ՊԱՏԱՐԵՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿՃԱՆԱԶՎԻ՞ ԱՐԴՅՈՔ ԱՅՆ

*Պատմությունը օր մը մեզ ամենքս ալ պիտի դատե
ել ամենուս ալ թերությանց ու հատկությանց
վրա իր անաչառ վճիռը պիտի արձակե:*

Արշակ Չոպանյան

Հնարավոր էր արդյոք խուսափել 1915-ի արհավիրքից, չկորցնել Ազգի ու Հայրենիքի զգալի մասը: Այս հարցը պարբերաբար արժարժվել, սակայն այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Պատասխանները եղել են բազմազան՝ այս կամ այն կուսակցության դեմ ուղղված մեղադրանքներից մինչև եւ կրավորական դիրքորոշման որդեգրման անհրաժեշտության մատնանշում: Կրավորական դիրքորոշումը՝ որպես ազգամիջյան խնդիրների լուծման բանալի առաջարկողները, իրենց տեսակետը հիմնավորում են նրանով, որ ազգային-ազատագրական պայքարները, ինչ-ինչ նպատակներով հրահրում են օտարները՝ սեփական խնդիրների լուծման համար: Անշուշտ, ցանկալի է խուսափել օտարների միջամտությունից, բայց, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ երբեք հնարավոր չի լինում այն լիովին բացառել, քանի որ ազատագրական պայքարի վերջին՝ զինված փուլի համար ամենապատեհ ժամանակը հզոր պետությունների աշխարհաքաղաքական շահերի բախման ու նոր աշխարհակարգի հաստատման շրջանն է:

19-րդ դարի երկրորդ կեսը Եվրոպան նշանավորեց տնտեսության, գիտության եւ մշակույթի աննախադեպ վերելքով: Դա ունեցավ իր երկակի ազդեցությունը հայության կյանքի հետագա ընթացքի վրա: Հայ երիտասարդության համար զգալի հնարավորություններ էին ստեղծվում կրթություն ստանալու, նոր գաղափարներ առաջադրելու, Ազգը ստեղծված ծանր կացությունից դուրս բերելու համար: Եվրոպայում կրթություն ստացող հայ երիտասարդությունն այնտեղ զգում էր նաեւ արագորեն զորացող ազգայնականության շունչը: Պատահական չէին փառավոր անցյալի ու հերոսների ոգեկոչումները, որոնք ավելի մեծ ընդգրկում ստացան հետագայում: Թվում էր, թե հայությունը հաստատ քայլերով գնում է դեպի ազատություն, որովհետեւ ոգու արթնացումը ուղեկցվում էր հայ քաղաքական մտքի ձեւավորմամբ: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա զարգացումը, ընդամենը մի քանի տասնամյակ էր մեզ տրված, որոնք օգտագործվեցին ապարդյուն:

Միաժամանակ, Եվրոպական հզոր տերությունների համար ան-

հանդուրժելի էր դառնում Օսմանյան կայսրության տիրապետող դերը առևտրատնտեսական մայրուղիների խաչմերուկում եւ Ռուսաստանի առաջխաղացումը Օսմանյան կայսրության թե՛ արեւելքում եւ թե՛ արեւմուտքում: Պետահական չէր, որ չափազանց կարճ կյանք ունեցավ 1878-ի Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը, որը հաստատագրում էր Ռուսաստանի հաջողությունները: Նույն տարում Բեռլինում հրավիրվեց միջազգային վեհաժողով, որի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը, նվիրված հայկական հարցին, դարձավ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի անգլիական խմբագրումը՝ զգալիորեն վատացնելով Արեւմտյան Հայաստանի վիճակը: Այն Ռուսաստանին պարտավորեցնում էր վերադարձնել գրավված Ալաշկերտի հովիտն ու Բայազետը: Ավելին, Բեռլինում, որտեղ որոշվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների բախտը, հայկական պատվիրակությանը չլսեցին իսկ: Եվ չնայած պատվիրակության ղեկավար Խրիմյան Հայրիկը միանգամայն իրավացիորեն նշում էր, որ նման հավաքներին պետք է գնալ պատերազմներում թրժված երկաթե շերտերով, սակայն դեռ երկար պիտի շարունակվեին սին հույսերով հայկական պատվիրակությունների այցերը դարի հզորներին:

Բեռլինի վեհաժողովը դրեց Օսմանյան կայսրության քայքայման սկիզբը, եւ պարզ էր, որ այն նաեւ ազդանշան եղավ թուրք իշխանություններին՝ կայսրության հետագա գոյության նախադրյալները ստեղծելու համար: Բնական է, որ դրա ամենամեծ խոչընդոտը Արեւմտյան Հայաստանն էր՝ այնտեղ ապրող հայության գերակշիռ թվաքանակով: Աչքի առաջ ունենալով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարը եւ քաջ գիտակցելով, որ հայությունը, եթե ոչ այսօր, ապա վաղն անպայման ոտքի է կանգնելու՝ սուլթանական Թուրքիայի կառավարողները թրքության գոյության ապահովությունը տեսան հայ ազգի չգոյության մեջ եւ հղացան ու մշակեցին նրա ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիր, որի իրագործումը միայն պատեհ առիթի ու ժամանակի հարց էր:

Դժբախտաբար, հայ քաղաքական միտքը չունեցավ իրատեսության ու սթափության անհրաժեշտ պաշար: Բեռլինում անգլիական դիվանագիտության հաղթանակը՝ ռուսականի նկատմամբ, նրան Ռուսաստանից մղեց Անգլիայի գիրկը: Եվ այստեղ ու այնտեղ ծայր առան ապստամբություններ, որոնք միայն խաղաքարտ էին ծառայում եվրոպական տերությունների ձեռքին: Իհարկե, խորին հարգանքի են արժանի այն հերոսները, որոնք զենքը ձեռքին իրենց տունն ու Հայրենիքն էին պաշտպանում տասնապատիկ թվային գերակշռություն ունեցող թշնամուց եւ հաստատում էին հայ ժողովրդի՝ իր ազատության համար պայքարելու ձգտումն ու ներուժը: Սակայն, ակնհայտ է, որ այդ ապստամբություններն ի սկզբանե դատապարտված էին:

Դժբախտաբար, բացակայում էր ամբողջ Երկիրն ընդգրկող ընդհանուր ղեկավարությունն ու համախմբվածությունը, զինված պայքարի

մանրակրկիտ նախապատրաստումը: Դրա ամենացայտուն ապացույցն է Սասունի 1894 թ. ապստամբությունը: Իհարկե, ասվածը չի բացառում թշնամու հարձակման ժամանակ զինված դիմադրությունը, ինչպիսին, օրինակ, Ջեյթունի 1895 թ. հերոսական պաշտպանությունն էր, սակայն միասնականության բացակայությունը, ձեւավորվող կուսակցությունների միջեւ արդեն գոյություն ունեցող հակասությունները բացառում էին այնպիսի հաղթանակների հնարավորությունը, որոնք թույլ են տալիս հանդես գալ որպես բանակցող ու թելադրող, այլ ոչ օտարի ողորմածությանն ապավինող կողմ:

Ջարմանալի է, որ հարցի լուծման այն արատավոր ճանապարհը, որը հիմնված է միայն ցույցերի ու «քաղաքակիրթ աշխարհի» ուշադրությունն հրավիրող այլ գործողությունների վրա (դրա «պսակը» դարասկզբին եղավ «Բանկ Օտոմանի» գրավումը), այդպես էլ չփոխվեց:

Միջդեռ ավարտվում էր 19-րդ դարը: Եվրոպական երկրները տեղադրված նախապատրաստվում էին աշխարհի նոր վերաբաժանմանը, իսկ Ռուսաստանում հեղափոխությունն օրակարգի հարց էր դարձել: Թուրքիան նույնպես պատրաստվում էր փոփոխությունների: Ձեւավորվում էր այն քաղաքական շրջանակը, որը փոխելու էր երկրի սուլթանական դեմքը: Իսկ հայ քաղաքական գործիչները, տարված Եվրոպայում ու Ռուսաստանում փչող հեղափոխական հոմերով, մի դեպքում, Պոլսում սուլթանի տապալմանն էին մասնակցում, մյուս դեպքում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում ու Պետերբուրգում՝ ցարի: Սեփական ծրագրի ու ազգային զաղափարախտության բացակայությունը հայ քաղաքական գործիչներին ու կուսակցություններին, եվրոպական ու ռուսաստանյան հիասթափություններից հետո, դաշնակիցների որոնման ճանապարհին մղեց դեպի «նոր» թուրքերը:

Եվ իզուր էր դեռ 1878-ին Րաֆֆին գրում. «Մեզանում կան մի տեսակ կարճատեսներ, դժբախտաբար դրանց թիվը մեծ է, որոնք մտածում են, թե այժմյան բարբարոսությունները, հարստահարությունները մի օր կվերջանան, երբ թուրքը կքաղաքակրթվի, այն ժամանակ, ասում են, հայը քաղաքացու հավասար իրավունք է ազատ կյանք կվայելե:

Այդ ցնորք է:

Թուրքը այսօր անկիրթ բարբարոս է, բայց քաղաքակրթվելուց հետո կդառնա կրթյալ ավազակ եւ այն ժամանակ ավելի վտանգավոր կդառնա... Ով որ ուրանում է պատմությունը, առաջ ինքն է կնքում իր դատապարտության դատակնիքը»:

Ո՞վ էր լսողը:

Դաշնակցական պատվիրակությունը հրավիրվում էր Փարիզում (1907թ.) «օսմանցի ազատականների» համագումարին, որը կազմակերպել էին «երիտթուրքերը»: Հայկական հարցի նկատմամբ այնտեղ արտահայտված եւ հետագայում դույզն իսկ չփոխված «երիտթուրքերի» դիրքորոշումն էլ դաշնակցականներին ետ չպահեց նրանց հետ 1908թ. գործակ-

ցելուց: Եվ հատուցումը շատ չուշացավ: Թավշյա հեղափոխությանը իշխանության եկած «երիտթուրքերը» երկրում հաստատեցին «ազատական» ռեժիմ, հրապարակեցին սահմանադրություն ու... Պոլսի հայ քաղաքական գործիչների դեմքին սառեց արբեցումի ժպիտը՝ Կիլիկիայում սկսվեցին ջարդերը:

Վատնվում էր թանկարժեք ժամանակը, որը բերում էր միայն նոր հուսախաբություններ, նոր կորուստներ, պարզեւում նոր հերոսներ եւ գլխապտույտ արագությամբ մոտեցնում արհավիրքը:

Մինչդեռ, Թուրքիայի արեւմտյան ու հարավային սահմաններում նորից բռնկվեցին պատերազմները: Նախ, Իտալիան ծնկի բերեց Թուրքիային (1911-1912 թթ.), ինչը նոր թափ հաղորդեց բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժմանը (1912-1913թթ.), որի տրամաբանական ավարտը եղավ որոշ երկրների անկախացումը: Ոգեվորվեց նաեւ հայությունը: Սակայն ժամանակն անդառնալիորեն կորսված էր:

Եվ ահա թուրքը վերջապես ստացավ պատեհ առիթն ու բաղձալի պահը: Սկսվեց առաջին համաշխարհայինը, որտեղ պատերազմող կողմերից յուրաքանչյուրն իրեն ազատ էր զգում՝ նպատակին հասնելու համար ցանկացած միջոց կիրառելիս, քանի որ հատուցում պահանջող չէր լինելու: Իրականում էր թուրքի իննհարյուրամյա երազանքը: Արեւմտյան Հայաստանը մաքրվում էր հայությունից: Եվ դա այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե եւս մեկ-երկու տասնամյակ ու թուրքական տարրը համաշխարհային թատերաբեմից կքաշվի մի անկյուն՝ այլեւս իր համեստ գոյությունը քարշ տալու:

Ժամանակի հայ քաղաքական գործիչների ու կուսակցությունների խղճին ծանրացավ Ազգի ու Հայրենիքի զգալի հատվածների կորուստը: Ժողովուրդն անգլուխ էր ու անտեր: Իհարկե, կային անհատներ (Հրայր Դժոխք, Նիկոլ Դուման եւ այլք), որոնք ժամանակին տեսնում էին փրկության ճանապարհն ու մատնանշում այն: Սակայն նրանք, ինչպես նաեւ այս ու այնտեղ կազմակերպված ինքնապաշտպանական հերոսական կռիվներն ու հայդուկային խմբերի հաջողությունները, որ միայն առանձին անհատների ռազմական տաղանդի ու անսահման հայրենասիրության արդյունք էին, չկարողացան փոխել դեպքերի ընթացքը:

Ջարհուրելի է ու պատկերացումից դուրս, որ մեկուկես միլիոն հայ զոհվեց եւ հնարավոր չեղավ գոնե պաշտպանվել ու գոյատևել հայրենի տարածքներում: Միլիոնանոց ժողովուրդը կարող էր հարյուր հազարանոց բանակ կազմել ու դիմակայել թեկուզ իրեն տասնյակ անգամներ զերազանցող թուրքական բանակին: Սակայն դա ի զորու էր անել այն ժողովուրդը, որի ղեկավարներն իրենց ներարկել էին վճռական մեծակի հոգեբանությունը: Մինչդեռ, հայության քաղաքական հոսանքների մտայնության մեջ գերիշխող էր հոտային հոգեբանությունը եւ որպես հետեւանք՝

կողմնորոշումների գաղափարը: «Այս հոսանքներն արդեն արտահայտություն են ստացել մեր կյանքում իբրև՝ ռուսական կամ արեւմտյան օրինատացիայի- խոսք կա անգամ Տաճկաստանի մասին - ձգտող քաղաքական խմբավորումներ, որոնց խելակորույս, ազգային տեսակետից անիմաստ բախումների հետեւանքով մեծապես դյուրացվեց Հայաստանի անկումը եւ բաժանումը Ռուսիո եւ Թուրքիո միջեւ», - գրում էր Նժդեհը: Որքան անողորմ է, նույնքան էլ անաչառ ու ընդգրկուն հայ քաղաքական ուժերի գործունեության այս զնահատականը:

Ինչքան էլ ցավալի է, բայց 1915-ն էլ վերջնականորեն չսթափեցրեց հայ քաղաքական հոսանքներին: Նույն ախտն էր պատճառը, որ փաստորեն անկախացած Կիլիկիան իրեն հովանավոր ընտրեց Ֆրանսիային եւ հետագայում ծախվեց Թուրքիային: Նույն ախտն էր պատճառը, որ թույլ տրվեց անգլիական զորքերի մուտքն Արցախ, ինչը վերջինիս կորստյան պատճառներից մեկը եղավ: Այդ ախտն էր պատճառը, որ Պողոս Նուբարը ոչ միայն միացյալ Հայաստանի ստեղծման գաղափարն էր կապում օտարների հովանավորության հետ, այլ նրա վարչապետի, այսինքն՝ իր համար նստավայր էր ընտրել Փարիզը: Այդ ախտն էր պատճառը, վերջապես, որ հայրենիքի համար օրհասական պահին անգամ ստեղծվում էին արեւմտահայերի ու արեւելահայերի առանձին դիվանագիտական խմբեր (Նուբար փաշայի ու Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ՝ 1919 թ. ամռանը, Փարիզում եւ Վ. Թեքեյանի ու Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ՝ նույն թվականի վերջին, Երեւանում), որոնք այդպես էլ փոխըմբռնման չեկան:

Ժամանակն անպտուղ վատնված էր եւ հայությունից պահանջվում էին հսկայական ջանքեր՝ ետ վերադարձնելու համար կորցրածը: Ստեղծված իրավիճակում, երբ Արեւմտյան Հայաստանը լիովին զրկվել էր հայ բնակչությունից, իսկ Արեւելյան Հայաստանը գտնվում էր ԽՍՀՄ-ի կազմում, դրա հնարավոր ճանապարհը Ցեղասպանության ճանաչումն էր:

* * *

Հայոց Ցեղասպանության նկատմամբ աշխարհի ուշադրությունը հատկապես սրվեց 90-ականներին: Ռուսաստանի խորհրդարանում՝ Պետական Դումայում, առաջին անգամ օրակարգի հարց դարձավ այն եւ արվեց դատապարտող հայտարարություն: ԱՄՆ նախագահը հանդես եկավ նմանատիպ մի հայտարարությամբ: Ֆրանսիայում կոմունիստները փորձեցին հարցը քննարկման առարկա դարձնել խորհրդարանում եւ նույնպես հայտարարություն արեցին այդ առիթով: Եվ, օ՛ր զարմանք, Իսրայելի իշխանությունները դատապարտեցին Ցեղասպանությունն ու «հանձն առան» թույլ չտալ, որ երբեւիցե մոռացվի այն:

Սակայն, ի՞նչ է պատահել: Արթնացել է մարդկության խի՞ղճը, մոտ է արդարության հաղթանակի ժա՞մը: Բնավ, երբեք:

70-ական թվականների երկրորդ եւ 80-ականների առաջին կեսին

նույնպես քաղաքական շրջանակներում մեծացել էր Ցեղասպանության հարցի նկատմամբ հետաքրքրությունը: Միացյալ Նահանգներում նախագահական ընտրարշավների մասնակիցները խոստանում էին, հաղթանակի դեպքում, ամեն ինչ անել, որ Ցեղասպանությունը պետականորեն ճանաչվի ԱՄՆ-ում եւ ողջ աշխարհում, սակայն հաղթանակից հետո սկսում էին «տառապել» հիշողության կորստով: ՄԱԿ-ի համապատասխան հանձնաժողովները մի քանի անգամ լսեցին հարցը, սակայն, ի վերջո, Թուրքիայի ջանքերի շնորհիվ եւ այլոց աջակցությամբ, այն փակվեց: Վերջապես Եվրախորհրդարանը ճանաչեց Ցեղասպանությունը, ինչը մինչ օրս մնում է խնդրո առարկայի վերաբերյալ ամենամեծ ձեռքբերումը: Սակայն այն ժամանակ արդեն բացահայտ էր, որ օտարները միայն շահարկում են հարցը՝ այն ծառայեցնելով իրենց այս կամ այն խնդրի լուծմանը: Եթե Միացյալ Նահանգները ՄԱԿ-ում հարցի քննարկումները «քնեցնելու» դիմաց զգալիորեն ընդլայնեցին իրենց ռազմական հենակետերը Թուրքիայում, ապա եվրոպական երկրները Եվրախորհրդարանի որոշումով չափավորեցին Եվրահամայնքի կազմում ընդգրկվելու՝ Թուրքիայի ախորժակը:

Մեր օրերում, երբ այդ երկիրը նորից չի թաքցնում իր ակնկալիքները ԱՄՆ-ից, երբ Իսրայելին, ավելի քան երբեւէ, պետք է չկորցնել սերտ հարաբերությունները մուսուլմանական աշխարհի գոնե մեկ ներկայացուցչի հետ եւ լուծել ոռոգման ջրի հիմնահարցը, երբ Ռուսաստանը պետք է սանձահարի Թուրքիայի նկրտումները՝ ոչ միայն նեղուցների միանձնյա տիրոջ դերի, այլեւ նախկին ԽՍՀՄ-ի մուսուլմանական շրջաններում հաստատվելու վերաբերյալ, նորից այդ երկրները հիշում են Ցեղասպանությունը: Ընդ որում, եթե հստակորեն դատապարտվում են թուրքական վայրագությունները, ապա «մոռացվում» է Հայրենիքի՝ այսօր Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հատվածի վերադարձի խնդիրը: Եվ դա բնական է, քանի որ օտարները ակնկալում են միայն Թուրքիայի հատուցումը՝ հարցն ավելի չխորացնելու դիմաց: Պատահական չէ, որ այսօր չի լսվում գորշ գայլի կատաղի ոռոցը. թուրքը զբաղված է հնարավոր նվազագույն զնով իր պահանջատերերի «բերանը փակելու» ճանապարհի որոնումներով:

Այո՛ կատարվածը բնական է եւ արդեն ոչ մեկ անգամ փորձված: Սակայն անբնական է մեկ այլ բան: Անկախացումից հետո Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրել էր այնպիսի քաղաքականություն, որը ստվերում էր թողնում Ցեղասպանության փաստը: Մինչ օտարները բազմիցս շահարկեցին այն, Հայաստանի իշխանությունները փորձում էին «բարիդրացիական» հարաբերություններ հաստատել արեւմտյան հարեւանի հետ: Ցավոք տարիներ պահանջվեցին հասկանալու համար, որ այդ քաղաքականությունը սնանկ է եւ չի կարող մեղմել Թուրքիայի լկտիությունը: Իրադարձությունների ընթացքը հաստատեց, որ սնանկ էր նաեւ այն պնդումը, թե Ցեղասպանության հարցի արժարժումը կարող է խան-

գարել Ղարաբաղյան խնդրի լուծմանը: Պատահական չէ, որ մի քանի ժամը հարվածներ ստանալուց եւ, իր վերջո, ԵԱՀԿ լիսաբոնյան գագաթաժողովում 53 երկրների դեմ մենակ մնալուց հետո, Հայաստանի դիվանագիտությունը՝ որպէս դաժան պայքարում վերջին խաղաթուղթ, փորձում է օգտագործել Ցեղասպանությունը: Ըստ փոխարտգործնախարար Վարդան Օսկանյանի, Հայաստանը 1997-ին ՄԱԿ-ում արժարծել է Ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ հարցի արժարծումն ինքնին հաջողություն չի կարող ապահովել: Որպէսզի այն ոչ միայն լուծվի, այլեւ նպաստի Ղարաբաղյան խնդրի հաջող ելքին, անհրաժեշտ է ճշգրտորեն սահմանել պահանջները եւ իրականացնել հսկայածավալ նախապատրաստական աշխատանք: Ղարաբաղյան խնդրի վիճակը վկայում է, որ Հայաստանի դիվանագիտությունը նախընտրում է «կես քայլերի» քաղաքականությունը եւ անպատրաստ է ներկայանում վերջնական հավաքներին, որտեղ ոչ թե վճռվում են հարցերը, այլ միայն հաստատվում են նախօրոք պատրաստված վճիռները: Դժվար է ասել, արդյո՞ք դառն փորձը դաս կլինի, սակայն ակնհայտ է, որ լուծվում են հայության համար բախտորոշ հարցեր եւ հետագա վարանումը կարող է հանգեցնել անդամալի կորուստների: Հայաստանը պետք է գործի վճռականորեն եւ պահանջի ոչ միայն Ցեղասպանության ճանաչում, այլեւ բռնազավթված տարածքների վերադարձ: Միայն այդ դեպքում է իմաստալից խնդրի արժարծումը եւ միայն Հայաստանի անզիջում դիրքորոշման ու համապատասխան մարմինների լայնածավալ, հետեւողական աշխատանքի դեպքում է հնարավոր թե՛ Ցեղասպանության ճանաչումը, թե՛ Ղարաբաղյան խնդրի լուծումը, որոնք, ի վերջո, նույն նպատակի՝ հայրենատիրության երկու անբաժանելի մասերն են:

Տիգրան Թորոսյան
(1997թ.)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎՐԵԺԸ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏԻԺԸ ԱՆԺԱՄԱՆՑԵԼԻ ԵՆ

«Եղեգնյա գրչով վրեժ երգեցի...»

Դ. Վարուժան

Կենդանական աշխարհում, վրեժը բնագոյային զգացում է: Ի տարբերություն դրա, մարդկային վրեժը, խորքում լինելով բնագոյային-զգացական, նաե՛լ գիտակցական երեւոյթ է:

Արդարադատութեան հիմքը կազմող պատիժը, որը նախատեսված է հանցագործութեան կրկնութիւնը խափանելու, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ այդ գիտակցված վրեժի քաղաքակիրթ, «նուրբ» դրսեւորում:

Իրենք իրենց «քաղաքակրթութեան էտալոն» հայտարարող երկրներից ամեն օր ու ամեն վայրկյան քարոզներ են հնչում վրեժի անթույլատրելիութեան, նրա անասնային բնագոյ լինելու, եւ այլնի մասին: Նրանք անհրաժեշտ ու հայրենի տարածքներ կորցրած հավաքականութիւններին թելադրում են, հաճախ՝ նաեւ ստիպում (սերբեր, պաղեստինցիներ, հայեր, քրդեր...) մոռանալ պատմական անարդարութիւնը, մոռանալ ազգային արժանապատւութեան անպատւումը, մոռանալ պատմութիւնը վերջապէս, վրեժխնդիր չլինել, իրավունք եւ արդարութիւն չպահանջել ու բավարարել ներկայով եւ ունեցած-չունեցածով, չմտածել նույնիսկ իրենց ապագայի մասին: Լավագոյն դեպքում, այս «խաղաղապաշտները» հորդորում են դիմել պայքարի ոչ բիրտ միջոցների, թղթ շերտփնէրով «հետապնդել» իրենց դատերը...

Մինչդեռ պատմութեան փորձն ու աշխարհի այսօրը մեզ հստակորեն սովորեցնում են այն պարզ ճշմարտութիւնը, թե՛ առանց երկաթ շերտփի, առանց արյան հեղման՝ հայրենի տարածքներ չեն ազատագրվում եւ հայրենիքներ չեն կերտվում:

Ավա՛ղ, այս ճշմարտութիւնը հայ ժողովրդի մեծագոյն մասը, Հայրենիքում թե սփյուռքում, այսօր չի գիտակցում՝ գինովցած ու հիմարացած արեւմտյան «խաղաղասիրական» քարոզչութեամբ (ավելին. մեզանում էլ հայտնվել են նման քարոզչութեան մունետիկներ՝ «հելսինկյան կոմիտեների», կրոնական աղանդների ու նման գործակալական ցանցերի, նաե՛ւ Արեւմուտքի համալսարաններից շրջանավարտների մի զգալի մասի տեսքով): Ինչպէս նշում է 20-րդ դարի հայ մեծագոյն վրիժառուն՝ Շահան Նաթալին իր «Թուրքերը եւ մենք» աշխատութեան մեջ, թուրքերը մեզանից ավելի շատ եւ մեզանից շուտ հասկացան այս ճշմարտութիւնը եւ ուրիշների հազարամյա հայրենիքները նվաճելով ու

աջ եւ ահյակ ցեղասպանելով՝ այսօրվա Թուրքիան կերտեցին ու ձգտում են իրականացնել Մեծ Թուրանի ծրագիրը՝ մեջտեղից վերջնականապես վերացնելով դրան խանգարող «հայկական սեպը»:

Ազգերի պատմությունը, պատերազմները, եւ, ի վերջո՝ համաշխարհային պատմությունը վրեժների հաջորդական շղթաների պատմություն են ըստ էության:

* * *

Որ հանցագործին պետք է պատժել՝ համաձայն են բոլորը, նույնիսկ ամենամոլի խաղաղապաշտները:

Բայց հարցը հետեւյալներն են՝ ինչպե՞ս ու ի՞նչ չափով պատժել:

Ահա՛ այստեղ են սկսվում հակասությունները:

Ինչ վերաբերում է ցեղասպաններին պատժելուն՝ մեր պատասխանը հստակ է ու միանշանակ. հարկավոր է պատժել բոլոր միջոցներով, ամեն ձեւերով, անխնա՝ կերպով՝ առանց դույզն իսկ կարեկցանքի, եւ՝ ամենուրեք:

Սա հենց ինքը Վրեժն է:

Վրեժը ինքնին ահարկու պիտի լինի, որպեսզի լինի ազդեցիկ եւ հասնի նպատակին՝ թշնամու պարտությանը եւ ժողովրդին ցեղելուն, վերջին հաշվով՝ Չայրենակերտման: Նժդեհն իր հնարած մի հոյակապ բառով է բնորոշում այս գաղափարը՝ ահավարություն:

Վրեժը պետք է լինի նաեւ համընդհանուր, որպեսզի լինի արդյունավետ:

Պատմությունից գիտենք, որ արքաները սրի էին քաշում ո՛չ միայն դավաճաններին, այլեւ՝ նրանց տոհմն ամբողջությամբ:

Եթե զգաստորեն մտածենք՝ մեծ իմաստություն կա նման վարվելակերպի մեջ:

Անիրավոդն ու անիրավվողը չեն կարող հավետ իրար կողք-կողքի խաղաղ գոյակցել: Նրանցից մեկն ու մեկը պետք է վերանա ասպարեզից կամ ֆիզիկապես, կամ իր՝ այդպիսի կարգավիճակ կրող գիտակից էակի որակով: Նրանցից ո՛վ ավելի շուտ հասկացավ դա՝ նա առավել հավանականություն ունի վերապրելու այդ գոյապայթարից:

* * *

Չայրենատիրության գաղափարը մեր մեջ արթուն պահելու համար, այսօր, մեր ազգային գաղափարախոսության մեջ պետք է վերջնականորեն ամրապնդվի՝ սերունդներին սրբազան վրեժի ոգով դաստիարակելու հրամայականը:

Մենք մեզ երբեւէ հարց տվե՞լ ենք, թե ինչո՞ւ մեր մեծանուն գրողներից Դանիել Վարուժանը Վրեժի էր կոչում իր հայրենակիցներին.

«Եղեգնյա գրչով վրեժ երգեցի,
Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ» («Ձոն»)

Մեր դպրոցներում ուսուցիչները երեխաներին այսօր բացատրո՞ւմ են արդյոք վրեժի, բոցի ու արյան անհրաժեշտությունը Հայրենիքի ազատագրության եւ Հայրենիքի կերտման ու պահպանման համար: Չենք կարծում: Դրան փոխարինելու են եկել օտար շրջանակների փողերով ներմուծվող թույները՝ մարդու իրավունքներ, երեխաների իրավունքներ, քաղաքացիական հասարակություն եւ մեզ պսպղուն պիտակների տակ:

Համաձայն չենք Սիլվա Կապուտիկյանի այն մտքի հետ, որ մենք վրեժ ենք լուծել՝ ապրելով: Ո՛չ, վրեժը այդպես չեն առնում: Վրեժը թշնամուն անխնայորեն պատժելով, նրան ծնկի բերելով ու բարոյապես ոչնչացնելով, նրան իր ցեղասպանության համար կյանքից զրկելով է լուծվում: Սա շատ լավ էին գիտակցել 19-րդ դարու վերջի մեր ֆիդայիները. ի՞նչ անեին նրանք Սերոբ Աղբյուրի սպանության, գլխատման ու հերոսի դիակի անպատվումի դիմաց: Ապրելով վրեժ լուծեին, թե՞ եվրոպական ու սուլթանական կառավարություններին թղթ շերտփներով դիմեին, ինչպես անում էին հայկական գավառների թեմակալ առաջնորդներն ու Կ. Պոլսո պատրիարքը: Ֆիդայական անգիր քրեական օրենսդրությունը գտավ ճիշտ պատիժը. Անդրանիկը գլխատեց Սերոբի ոճրագործ Բշարե Խալիլին: Վե՛րջ:

Սա՛ է իսկական վրեժը:

* * *

Ցավոք, հայոց պատմության մեջ այնքա՛ն քիչ ազգային սրբազան վրեժի դրսևորումները մեզանում մոռացության են մատնված: Առավել մեծ ամոթ է, երբ վրիժառու արարքները չենք արձանագրում՝ «ամաչելով», թե մեր մասին ի՞նչ կասեն «քաղաքակիրթ» ազգերն ու մարդկությունը:

Թքա՛ծ ամեն «քաղաքակիրթի» ու «քաղաքակրթականի» վրա, եթե դա ուղղված է մեր ազգի ու ազգայինի դեմ, եթե դա մեր ժողովրդի, մասնավորաբար նոր սերնդի մեջ էլ ավելի է խորացնելու նահատակի կամ ապազգային աշխարհաքաղաքացու, այլ ո՛չ Հայրենատիրոջ եւ ազգային Վրիժառուի գիտակցությունը:

* * *

Վրեժն անժամանցելի է:

Դրա դասական օրինակը տվել է հայոց իշխանապետ, սպարապետ Ջաքարե Ջաքարյանը: 8-րդ դարի սկզբին, արաբները խաբեությամբ իրենց մոտ են հրավիրում մի քանի հարյուր հայ նախարարների, զորականների ու սեպուհների, որոնց ուխտադրժորեն լցնում են Նախի-

ջւեանի Խրամ գյուղի եկեղեցին ու ողջողջ այրում: Կես հազարամյակ հետո, Ջաքարեն, գրավելով Արդաբիլը, հրամայեց այրել այն մզկիթը, ուր պատսպարվել էին քաղաքի մեծամեծերը, ասելով. «Իշխանք՝ փոխանակ իշխանացն հայոց, զոր այրեցին այլազգիք ի Նախճուանի»:

Սա՛ է Վրեժը:

* * *

Պարսից Շապուհ Բ. արքան նման խաբեությամբ իր մոտ հրավիրեց հայոց Արշակ Բ. արքային ու սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին: Նա Արշակին արգելափակեց Անհուշ բերդում, ու Վասակին հրամայեց մորթազերծ անել, մաշկի մեջ հարդ լցնել ու մշտական ցուցադրության դնել սպարապետին այնքան սիրող, շղթայված արքայի դիմաց: Վասակի որդին Մուշեղը, ճակատամարտում հաղթելով պարսիկներին, մորթազերծ անել տվեց գերի ընկած պարսիկ մեծամեծներին ու հարդ լցնելով դրանց մաշկերի մեջ՝ «նվեր» ուղարկեց Շապուհին:

Սա՛ է Ազգային Սրբազան Վրեժը:

* * *

Այս առթիվ ներկայացնենք անցյալ դարի հայկական վրիժառության մի շարք դրվագներ, որոնք, ի մեծ ամոթ մեր պատմագրության, կան բնավ չեն արձանագրվել, կան չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության, իսկ ավելի հաճախ՝ գիտակցաբար ու դիտավորյալ անտեսվել են «վայրենի» չերեւալու համար «քաղաքակիրթ» աշխարհի առաջ:

- Գրիգոր Թաթուլյան (մականունը՝ Ավշար):

20-ական թվականներին անձնապես հետապնդել է թուրք դահիճների եւ Հալեպից պարբերաբար թափանցելով գրավյալ հայկական տարածքներ՝ սատկացրել դրանցից շատերին: Նրա հուշերը հրատարակվել են Բեյրութում՝ «Անթեղված գաղտնիքներ» խորագրով: Հերոսի մահից հետո, գրքի չբաժանված ողջ տպաքանակը, չգիտես ո՞ւմ մեղքով, հայտնվեց աղբանոցում...

- Հայության Նեմեսիսը (Նեմեսիսը վրեժի աստվածն էր հունական դիցաբանության մեջ,- Գ. Յ.) Շահան Նաթալի եւ նրա անմիջական գործակիցը Գրիգոր Մերճանոֆ.

Այս երկուքի տաղանդի ու համառ եւ հետեւողական աշխատանքի շնորհիվ, հետապնդվեցին եւ ահաբեկվեցին թուրք եւ մուսավաթական դահիճներ՝ Արամ Երկանյանի, Միսաք Թորլաքյանի, Արշավիր Շիրակյանի, Սողոմոն Թեհլիրյանի, Ստեփան Ծաղիկյանի եւ ուրիշ վրիժառուների բազուկներով:

Այսօր ո՞վ է հիշում այս հերոսների մասին (բացառություն է, մասամբ, Ս. Թեհլիրյանը): Նաթալիի թաղմանը ներկա են գտնվել ավելի քիչ թվով հայեր, քան նրա ղեկավարությամբ դժոխք են ուղարկվել

իթֆիհատական եւ մուսավաթական թուրք եւ ադրբեջանցի պարագլուխներ: Նրանց անունով մեկ դպրոց կամ փողոց չի կոչվել Հայաստանի հայկական (!) Հանրապետությունում... Նրանց անունները անծանոթ են հայ նոր սերնդին:

- Վրիժառության հիանալի օրինակներ են տվել Հայկական լեզունի մարտիկները Կիլիկիայի ազատագրությունից հետո, 1918թ.-ին: Նրանց վրիժառությունն ընդհանրապես անհայտ է մնում հայ պատմագրության համար, իսկ հատուկեմտ գրված նյութերի մեջ՝ այդ մասին ակնարկվում է բացասական արտահայտություններով («Նրանք չափն անցնում էին», եւն.):

Լեզունականները եւ 1918-19թթ.-ին բնօրրան վերադարձածները Հաջնում հիմնովին բնաջինջ են արել իրենց սեփական ազգի գլխին պատուհաս դարձած, թուրքացած նախկին հայերի սերունդներին՝ «չանդր»-ներին:

Լեզունականների վրիժառության պայծառ օրինակների մասին է վկայում Ադանայում ապրող ալեւի արաբ համայնքի ղեկավարներից, դեպքերի ականատես եւ անմիջական մասնակից Ահմեդ Ղալեբ Ամին ալ-Տավիլը՝ իր «Ալեւիների պատմությունը» գրքի (Բեյրութ, 1983 թ.) վերջին բաժնում, որը Կիլիկիայի 1918-21թթ. անցքերի ականատեսի վկայությունն է, եւ որը, ցավոք, մինչեւ օրս, որպես սկզբնաղբյուր անհայտ է մնում հայ հասարակայնությանը ընդհանրապես եւ հայ պատմագրությանը մասնավորապես: Ալեւի արաբ պատմագիրը, որի աշխատությունը լի է հակաթուրքական ոգով (սուննի թուրքերը դարերի ընթացքում ահավոր ցեղասպանության են ենթարկել ալեւիներին), գրում է, որ հայ լեզունականները, անասելի վրիժառությամբ լցված, թուրքերին զցում էին հորերը, անխնայորեն կոտորում մեծին ու փոքրին, կոտորում ու հրկիզում նրանց բնակարանները: Թե որքան սարսափելի է եղել այդ վրիժառությունը՝ կարելի է դատել հետեւյալից. արաբ հեղինակը դժգոհում է, որ այս բոլոր գործողությունների ժամանակ հայերը երբեմն շփոթում էին ալեւիներին եւ թուրքերին, երբեմն էլ նրանց միջեւ խտրություն չդնելով՝ բոլորի հետ նույն ձեւով էին վարվում:

Համանման փաստեր արձանագրում է Հակոբ Չոլաքյանը իր «Քեսաբ» աշխատության Ա հատորում (Հալեպ, 1995 թ.), թեւ՝ ավելի «նուրբ» արտահայտություններով: Մեծ եղեռնից ազատված եւ բնօրրան վերադարձած քեսապցիները հարձակվում են շրջակայքի թուրք եւ թուրքմեն գյուղերի վրա, որոնք 1909 եւ 1915 թվերին հարձակվել էին Քեսապի եւ շրջակայքի հայկական բնակավայրերի վրա եւ «թուրքն է անցել այստեղից» արտահայտությունը վկայող հետքեր թողել: Դեպքերի ականատես եւ մասնակից Մովսես Շահբազյանն իր «Հայ կամավորական շարժումը առաջին աշխարհամարտին (1917-1920)» (Քեսապ, 1965 թ.) գրքում, փոխանակ ճշմարտությունը գրելու, «ամաչում է» եւ հարկ է

համարում պարզաբանել. «...թուրքերը իրենց ձեռքը անցած հայերը սպանած էին, բայց մենք չարտօնեցինք այդ բանը մեր ժողովուրդին»:

Չենք հասկանում, թե ինչո՞ւ մենք պարտավոր էինք (եւ այսօր պարտավոր ենք) մարդասիրություն ցուցաբերել, երբ թուրքերը մեզ բնաջնջելու ծրագիրն էին գործադրել (նրանից չեն հրաժարվել նաեւ այսօր):

-Չայկական վրիժառության ակիբը շուրջ կես դար «հանդարտությունից» հետո հանկարծ վերահայտնվեց ԱՄՆ-ի Սանտա Բարբարա քաղաքում: Իր ընտանիքի անարգ սպանությանը ականատես դարձած մի հայ ծերունի՝ Գուրգեն Յանիկյան, 1973թ. հունվարի 27-ին սպանեց Լոս Անջելիսում թուրք հյուպատոսին եւ նրա փոխանորդին: Իր այս վրիժառությամբ Յանիկյանը հայտարարեց սկիզբը նոր տեսակի պատերազմի՝ «հայ անհատին պատերազմը թուրքին դեմ» եւ դարձավ սփյուռքահայ ժամանակակից ազգային-ազատագրական պայքարի հոգեւոր հայրը: 1975 թ.-ից հիմնվեցին եւ սկսեցին գործել «Չայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ» (ԱՍԱԼԱ), «Չայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկներ» (հետագայում՝ «Չայ հեղափոխական բանակ») եւ այլ կազմակերպություններ, որոնց մարտիկների վրիժառական գործողությունների թիրախը դարձան թուրք պետության ներկայացուցիչները եւ թուրքական հաստատությունները: Այդ հերոսների գործողությունների հիմնական խթաններից մեկը ազգային վրիժառության զգացումն ու դրա գիտակցումն էր: Այլապես, Սկրտիչ Մադարյանը չէր «գողանա» իր քրոջ աղքատիկ ոսկեղենը՝ ճանապարհի տոմս գնելու եւ անձնասպանական գործողությամբ մահապարտվելու համար 1982թ.-ի հուլիսին, Իսթամբուլի ծածկած շուկայում: Նույնը կարելի է ասել Անկարայի Էսենբողա օդակայանում 1982թ.-ի օգոստոսին անձնասպանական գործողությամբ անմահացած Ջոհրապ Սարգիսյանի եւ Լեւոն Էկմեկչյանի, 1983թ. հուլիսին Լիսաբոնի թուրքական հյուպատոսարանի հարձակման ժամանակ զոհված հինգ տղաների, Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանը 1981թ. սեպտեմբերին գրաված ԱՍԱԼԱ-ի չորս հերոսների եւ մյուս բազում-բազում հայտնի ու անհայտ մարտիկների մասին:

- Եվ, ի վերջո, ազգային սրբազան վրիժառության լավագույն օրինակ հանդիսացավ Խոջալուի ազատագրական գործողությունը 1992թ. փետրվարին: Սումգայիթի, Կիրովաբադի, Բաքվի եւ այլ վայրերի հայերի արյան բաղնիքներից հարբած թշնամին կոտորվեց անխնայորեն, անողորմաբար, մենք կասեինք՝ հայավարի:

Ո՛չ միայն պիտի հասկանանք, այլեւ՝ մեր սերունդներին պիտի դաստիարակենք, որ հայը, եթե հարկ լինի, կարող է նաեւ կոտորել եւ պե՛տք է կոտորի:

Արդյո՞ք պատահական է, որ հայկական հաղթարշավը սկսվեց

Խոջալուով: Երբեք: Նախ՝ հայ զինվորը, հայ մարդը իր մեջ հաղթահարեց մորթվելու սահմանված ոչխարի բարդությամբ, իսկ թշնամին հասկացավ, որ հայը կարող է իր նման եւ իրենից էլ ավելի գիտակցել հայրենակերտման գաղտնիքը: Ցավոք, այսօր, ընդամենը իննը տարի ետք, մենք մոռացել ենք անգամ Խոջալուն (այդ մասին մեզ ու աշխարհին հիշեցնում է ժեր աղվես Չեյդար Ալիեւը): Հերթական անգամ «ամաչում ենք»: Հանուն ինչի՞, արեւմտյան ժողովրդավարությամբ, դուլարների: Մինչդեռ, մեր կարծիքով, Սարդարապատի ու Վարդանանցի նման, հայ սերունդներն իրենք իրենց պետք է ճանաչեն նաեւ Խոջալուով:

Վերոշարադրյալ բոլոր օրինակներն ապացուցում են, որ ցեղասպանների պատիժը՝ ազգային վրեժխնդրությունն է:

Հրեաներն իրենց վրեժխնդրությունների պատմությունը շարադրել եւ սերունդներին այն ուսուցանում են որպէս սուրբ, աստվածային գիրք:

Իսկ ե՞րբ պիտի ունենանք մեր վրեժի կտակարանը, հայկական վրեժի սրբազնագույն պատմագիրքը:

Թե՞ նորից «ամաչելու» ենք օտարներից եւ... մենք մեզանից:

Գեւորգ Յազըճյան

1918 - 1921. ՀԵՏԱԴԱՐՁ ՀԱՅԱՑՔ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պարտությունը և Լեռնահայաստանի հաղթանակը

«Ժողովուրդների պատմությունն այլ բան չէ,
քան իրենց գոյամարտի, իրենց հաղթությունների
և պարտությունների պատմությունը»:

Գարեգին Նժդեհ

Ընդհանուր հայացքը գցելով 1918-21 թվականների հայտնի իրադարձությունների վրա և վերապրելով հայոց ողբերգականն ու հերոսականը, փորձենք հասկանալ այն ժամանակվա մեր պարտությունների և հաղթանակների պատճառները՝ գնահատելու համար դրանց այժմեականությունն ու մեր այսօրը:

1918-ի մայիս 28... Վեց դարերի խավարի վրա հառնում էր Եռագույնը՝ խորհրդանշելով Հայկական պետականության վերածնունդը: Իսկ մինչ այդ տեղի էին ունեցել Մայիսյան պատմական ճակատամարտերը (1), և վերջնական բնաջնջման եզրին կանգնած հայությունը ոչ միայն հերոսաբար դիմադրել էր, այլև շանթոզ իր բազուկն էր իջեցրել ասկյարի սեխագլխին՝ նրան մատնելով փախուստի:

Հայ զենքը ցնծում էր... Թուրքերն առաջարկում էին հաշտություն:

Բայց զենքի փառքը խամրում է Բաթումի դիվանագիտական սեղանների վրա: Թեև Հայաստանում զորքը պահանջում էր մերժել հաշտությունը և ժողովուրդն էլ կողմ էր կռիվը շարունակելուն, Թիֆլիսի հայ քաղաքագետներից բաղկացած պատվիրակությունը, որ ղեկավարվում էր Կովկասի մայրաքաղաքում նստած Հայ Ազգային խորհրդի կողմից, անտեղյակ ռազմաճակատի կացությանը, իր հաղթանակած սվինի փոխարեն, թշնամու ողորմածությամբ էր գծում Հայոց պետության սահմանները, և հաշտագիրն ստորագրելուց հետո միայն, Վեհիբ փաշայից իմանում, որ հայ զորքը կռվել է հերոսաբար:

- Ահա՛ թե ի՞նչ չարիքներ են հասնում մի ազգի, որի քաղաքականությունը վարվում է սեփական հայրենիքից դուրս,- գրում է այս առիթով Հայկ Ասատրյանը:

Բաթումի դաշնագրով, Թուրքիան առաջի՛նն էր ճանաչում Հայաստանի անկախությունը. անկախություն, որ պահանջում էին նաև իրենք՝ թուրքերը (2):

Անկախություն, որի փաստի առջև էր կանգնել Հայաստանը՝ Սեյմի լուծարումով, կանգնել ակամայից, շվարած: Շվարել էր, քանզի թե՛ հոգեբանորեն, թե՛ քաղաքականորեն պատրաստ չէր դրան: Այս առումով, բավական անաչառ են Ռուբեն Դարբինյանի վերագնահատումները.

«Մեր քաղաքական մտքի ապիկարության ամենից կարկառուն ապացույցը կրնա նկատվիլ Հայաստանի անկախության գաղափարի յուրացման տարապայման և տարօրինակ ուշացումը: Այն ժամանակ, երբ մեր կովկասյան բախտակից հարևան ազգերը, համաշխարհային պատերազմի բռնկումեն ի վեր, գիտակցաբար կպատրաստվէին իրենց երկրների քաղաքականության անկախության համար, ու երբ այդ բաղձալի նպատակի իրագործման համար ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ, հաստատուն և վճռական քայլերով դիմեցին դեպի իրենց կանխատեսած նպատակը,- մենք հայերս, առանց կուսակցական խտրության, հանկարծակիի եկանք և՛ միայն ճարահատյալ համակերպեցանք մեր կանքեն անկախ կատարված փաստին, Հայաստանի անկախության:

Եվ հայկական անկախ պետության մեջ իսկ, դեռ երկար ժամանակ չկարողացանք մարսել մեր անկախությունը և դարձնել այն մեր գերագույն քաղաքական նպատակը... Իսկ մեր ժողովրդի լայն խավերը յուրացրեցին ու գնահատեցին այդ գաղափարը միայն այն ժամանակ, երբ մենք կորցրինք մեր անկախությունը»:

Հայաստանի անկախությունը հռչակված էր, բայց դեռ մի ամսից ավելի էլ պետք էր, որ Հայաստանի անդրամիկ կառավարությունն ու Հայ Ազգային Խորհուրդը բարեհաճէին Թիֆլիսից ժամանել Երևան: Անկախ ամեն ինչից, աստիճանաբար ձևավորվում էր պետական կյանքը, ու այդ գործում՝ ի նշան երախտագիտության, հատկապես պետք է հիշատակել Արամին ու Դրոյին, որոնք «գլխավոր կերտիչն ու ոգին էին նորածին պետության»:

Բաթումի հաշտության դաշնագիրը, ի միջի այլոց, պարտավորեցնում էր Հայաստանին՝ Բաքվից հեռացնել այնտեղ գտնվող հայկական ուժերը: Կատարե՞ց Հայաստանն իր պարտավորությունը, թե՞ ոչ, չգիտենք, բայց 1918թ. սեպտեմբերին Բաքվում 30 հազար հայեր մորթվեցին, որը թերևս հատուցումն էր տեղի Հայ. Ազգ. Խորհրդի մեծահոգության դեպի «անմեղ» թուրք բնակչությունը, որ նույն տարվա մարտին տասնյակ հազարով լցված էր (իրականում պատասպարված Հայ. Ազգ. Խորհրդի ջանքերով) հայկական զորանոցների մեջ: - Եվ ո՞վ ոճրագործ ջենտլմենություն,- կբացականչեր հայոց Նեմեսիսը,- դուռներուն վրա պահակ դրած էինք, որպեսզի քառսային տակնուվրայության այդ օրերուն, հայ արդարագույն վրեժխնդրութենեն ապահով մնար հայությունը կոտորող այս զանգվածը:

Նույն «մեծահոգի ջենտլմենությունն» ենք տեսնում նաև Հայաստա-

նում՝ այստեղի թաթար-թուրքերի և վխտացող բուլշևիկների նկատմամբ:

1918թ. հոկտ. 30-ի Մուղրոսի զինադադարով՝ թուրքական զորքերի նահանջից հետո, Հայաստանը կարող և պարտավոր էր մաքրել վերագրաված տարածքները թուրքացեղ տարրերից: Բայց չարեց, քանզի չէր սերտել ազգակերտման ու հայրենակերտման պահանջները, իսկ թուրքերն ամեն կերպ հաջողացրեցին Նախիջևանի հարավի մաքրագործունը հայերից: Հավանաբար վախենում էինք, որ «քաղաքակիրթ» աշխարհը կդատապարտի. բայց չէ՞ որ թուրքերը դրանից չէին վախենում...

- Մեկ անգամ միայն հայ-թուրք գոյամարտին մեջ հայը ցույց տվավ ազգ կազմելու իրական զենքը,- հետագայում գրում է Շահան Նաթալին՝ նկատի ունենալով Ջանգիրբասարի մաքրագործունը 1920-ի ամռանը,- և միայն անոր արդյունք է այսօրվան հայկական մեծամասնությունը հողամասի մը վրա, որ ... Հայաստան է այսօր և հայությունը՝ ազգություն:

Իսկ Հայաստանի խորհրդարանում, ամոթ չլինի ասել, ոմանք բողոքում էին «թուրք խաղաղ ժողովրդի» կոտորածի դեմ: Իսկ այդ թուրք ժողովուրդը վճռականորեն, Հայաստան պետության մեջ պետություն էր ստեղծում. Արաքսի երկայնքով, իր մեջ ընդգրկելով Շարուրի, Ջանգի և Վեդի Բասարների շրջանները, ձևավորվում էր այսպես կոչված «Արաքսյան հանրապետությունը»՝ իր սեփական զորքով և օրենքներով: Եվ այս ամենը հանդուրժվում էր...

Հանցագործ բարեհոգություն էր դրսևորվում նաև բուլշևիկների ու նրանց կողմից տարվող հակապետական (իմա՝ հակահայկական) քարոզչության նկատմամբ: Այդ քարոզչության հաջողությունը, որ բարոյալքեց բանակն ու ժողովրդին, հետևանք էր դեպի բուլշևիկները՝ իշխանությունների խիստ հանդուրժողական և ներողամիտ կեցվածքի: Նույնիսկ կառավարության մեջ կային մարդիկ, որոնք տարակուսում էին, թե «ինչպե՞ս ձերբակալել մեզ պես ընկերվարական կոմունիստներին», իսկ խորհրդարանի էսեռ պատգամավորները բողոքում էին մի քանի բուլշևիկ ձերբակալելու «ապօրինի» որոշման դեմ: Հայաստանը դեմոկրատական երկիր էր...

Այնքան միամիտ ու անհեռատես էին Հայաստանի վարիչները, որ ամենուրեք հալածվող բուլշևիկներին «գրկաբաց» ընդունեցին՝ թույլ տալով նրանց ապրել և աշխատել Հայաստանում: Իսկ վերջիններս էլ, ի հարկե, խոսք տվեցին հակապետական, դավադրական քայլեր չանել: Սակայն ... տրամաբանական էր, որ պիտի անէին: 1920 թվականի մայիսի առաջին օրերին, մի քանի տասնյակ բուլշևիկներ կարողացան կազմակերպել (առանց դրսի օժանդակության) Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանի գրավումն ու տիրանալ զրահակիր զնաքսին... Այդքան թույլ ու անտեղյակ էր մեր կառավարությունը:

Թեև ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն այն թողեց մի շարք հետևանքներ, որոնցից ամենաճակատագրականը եղավ հայկական

բանակի (ճան ժողովրդի) բարոյալքումն ու քայքայումը: Այո՛, դավադրությունը ճնշվեց, բայց չէ՞ որ կառավարությունը կարող էր նախօրոք դրա դեմն առնել: Չէ՞ որ մինչև 1920թ. մայիսը, «Սպարտակյանները» հասցրել էին արդեն հակապետական թռուցիկներ փակցնել պատերին, որի մասին կառավարությունը տեղյակ էր, բայց չէր դիմում վճռական միջոցների... Խոսքի ազատություն էր:

Արդյունքում, պետական հստակ ծրագրերի չգոյությունն ու երևույթները կանխատեսելու ընդունակ պետական այրերի գրեթե բացակայությունը, վերջին հաշվով, հանգեցրին նրան, որ պետականության լիարժեք կայացում այդպես էլ տեղի չունեցավ: Վարչապետ Յովհաննես Քաջազունին հետագայում արդարորեն խոստովանում էր. «Եթե ճիշտ է, որ կառավարել՝ ասել է նախատեսել, ապա ուրեմն մենք միանգամայն անպետք կառավարիչներ ենք եղել, որովհետև հենց այդ նախատեսելու ընդունակությունն է, որ չենք ունեցել բնավ... Ապա չենք ունեցել որոշ ու հստակ գիտակցություն մեր անելիքի մասին, չենք ունեցել մի ղեկավարող սկզբունք ու տևողական, հետևողական սիստեմ, գործել ենք կարծես հանկարծակի ու պատահական ներշնչումների տակ... Չենք հասկացել դժվարությունների մեծությունը, արհամարհել ենք հակառակ ուժերը և թեթևամտության աստիճանի անփույթ ենք եղել մեզ սպառնացող վտանգների հանդեպ... Չենք կարողացել տարբերել պետությունը կուսակցությունից ու կուսակցական մտայնություն ենք մտքերել պետական կյանքի մեջ»:

Մինչ Փարիզում միևնույն դատը պաշտպանող երկու առանձին, անհաշտ պատվիրակություններ վիճում էին Հայաստանի սահմանների մեծության շուրջ և ցնծում էին թղթի վրա արձանագրված Սևրի՝ ոչ մի իրական արժեք չունեցող բարոյական հատուցմամբ, մեր թիկունքում կնքված թուրք-բուլղարիկյան դաշինքը գալիս էր արագացնելու Հայաստանի անկումը:

Արևմուտքի նկատմամբ չարդարացված նվիրումով այն աստիճան էր կուրացած կառավարությունը, որ միամտաբար հավատում էր, թե ինչ-որ «յանկի» կարող է Հայաստանի համար կայուն և իրական սահմաններ գծել: Եվ պիտի այպանել այն ղեկավար հայերին, որոնք ընդունակ չեղան ըմբռնելու միլիական շարժման թափը, արհամարհեցին այն, և, հետևելով եվրոպական գործիչներին, Քեմալը հասարակ ավազակ կարծեցին:

1920թ. սեպտեմբերին սկսվեց Հայ-թուրքական պատերազմը: Այն անխուսափելի էր, բնական ընթացք գոյության պայքարի՝ մղվող միմյանց էությանը հակուռնյա երկու ցեղերի միջև: Այս առումով, սխալ պիտի համարել «հետադարձ մարգարեությանը» արված այն պնդումները, թե նախապես Քեմալի հետ բարեկամանալով՝ Հայաստանը կխուսափեր պատերազմից: Ի՞նչ է, Քեմալը պիտի սպասեր, թե ե՞րբ են հայերը ավելի հզորանալու...

Քենալի 25 հազարանոց բանակի դեմ Հայաստանն ուներ լավ զինված և հազնված 40 հազարանոց բանակ, որի զգալի մասը, սակայն, կազմում էին հապճեպով զորակոչված ու ընդամենը քանակ ավելացնող պատրաստի դասալիքները. բանակ, որ բարոյալքվել էր դեռ մայիսյան ապստամբության օրերին, բարոյալքվել ներքին թալանների ու բոլշևիկյան քարոզների պատճառով: Եվ այս ամենի համար հանցավոր էին ոչ այնքան կռվող զինվորները, որքան քաղաքական ղեկավարությունն ու զինվորական նախարարությունը հատկապես. նախարարություն, որի քթի տակ Ղուկաս Ղուկասյանի պես անհայրենացածները բանակում «կարմիր թուրքերի դեմ» չկռվելու քարոզչություն էին ծավալում:

Հոկտեմբերի 30-ին, մի քանի ձևական կրակոցներից հետո, Կարսի անառիկ թվացող ամրոցը հանձնվեց թուրք «եղբայրներին», և այդ անպատիվ անկման պատասխանատվությունը միայն մեկ մարդ քավեց՝ գնդապետ Մազմանյանը, որ ասպետաբար ինքնասպան եղավ:

Սակայն Կարսում պարտվողը միայն հայկական բանակը չէր, այլ ողջ հայությունը, որը իր ընդհանրության մեջ արիության ու մարտունակության մկրտություն չստացավ:

Ստեղծում էր Հայաստանի խորհրդայնացումը, ու խորհրդային Ռուսաստանը ամեն միջոցով արագացնում էր այն: Եվ նոյեմբերի վերջին Հայաստանի կառավարությանն ուրիշ բան չէր մնում, քան ընդունելու Ռուսաստանի պայմանը՝ երկիրը հանձնել բոլշևիկներին: Այդ պայմաններում Հայաստանի խորհրդայնացումն, հավանաբար, անխուսափելի էր, և դժվար թե թուրքերից պարտված հայկական բանակը կարող լիներ դիմակայելու Ռուսաստանի ծավալմանը: Սակայն, եթե Հայաստանի Հանրապետությունը արժանապատվորեն կռվեր և հաղթեր Քենալին, կարելի է ասել, որ Ռուսաստանը Հայաստանի՝ որպես կարող ուժի հետ հաշվի կնստեր, և, թեկուզ խորհրդային, Հայաստանի տարածքներն ավելի լայն կլինեին: Անշուշտ, բոլշևիկները «արևմտյան իմպերիալիստներին» Առաջավոր Ասիայից դուրս մղելու ակնկալիքով էին դաշնակցում Քենալի հետ, բայց պետք է ասել նաև, և սա էական է, որ դաշնակցում էին ազգային շարժման ղեկավարի հետ, որը կարողացավ անկյալ վիճակից հանել թուրքիան և ոչ մեծաթիվ բանակով հաղթանակներ տանել նախ հայկական, ապա հունական ճակատներում:

Այնինչ Հայաստանի Հանրապետությունը պարտվեց: Եվ այդ պարտությունն արձանագրվեց դեկտեմբերի 2 - լույս 3-ի գիշերը՝ բոլշևիկյան դավադրական միջնորդությամբ կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, ուր թուրքերը, «ինտերնացիոնալի» երաժշտության ձայների ներքո, հաղթական արհամարհանքով, մի քանի ամիս առաջ 56 հազ. քառ. կմ. տարածքով Հայաստանին էին թողնում ընդամենը 11 հազ. քառ. կմ. հողակտոր:

Ինչո՞ւ պարտվեց Հայաստանի Հանրապետությունը. թուրք-բուլ-

շնչական զինակցությունն էր պատճառը, ճակատագրի հեզնանքը, բուլշևիկյան քարոզչությունը, Եվրոպայի դավաճանությունը, խորհրդայնացման ուշացումը... (3)

Թերևս սրա լավագույն պատասխանը տալիս է Հայաստանի առաջին վարչապետ Հ. Քաջագունին. «Բուլշևիկների դավադրությունը չէր մեր պարտության պատճառը, ոչ իսկ թուրքերի ուժը (որ շատ էլ մեծ չէր այն ժամանակ), այլ մեր սեփական ապիկարությունը»:

Հայաստանի Հանրապետությունը պարտվեց ժողովրդի և հատկապես բանակի մեջ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԳՈՒ ՊԱԿԱՍԻՑ: Ո՞ւմ մեղադրենք, որ մեր 40 հազարանոց բանակը բարոյալքված էր և անկարող դիմակայելու 25 հազարանոց զորքին: Ազգային ոգու պակասն էր, որ պարարտ հող էր ստեղծել բուլշևիկյան քարոզչության համար. ոգու պակաս, որը դավադիրներին թույլ էր տալիս զինվորների մեջ հեշտությամբ բթացնել կռվելու կամքը, իսկ ստամոքսով մտահոգված ժողովրդին, նույնքան հեշտությամբ խաբել հացառատ խոստումներով: Այդ ոգու պակասն էր, որ հայության տարանուն հատվածներին, սեփական ուժերին ապավինելու փոխարեն, նետել էր օրինետացիաների գիրկը. ոմանք հավատարմագրվել էին անզլիացիներին, - որոնք հայերին դիտում էին իբրև անուղղելի ռուսասերներ, իսկ թուրքերին հուսալի պատվար Ռուսաստանի դեմ, - ոմանք ռուսներին, որոնք ավելի շահագրգռված էին օգնել «արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ պայքարող» Քեմալին, քան գնդապետ Հասկելի խորհուրդներով առաջնորդվող և Առաջավոր Ասիա ամերիկյան թափանցմանը ակամա օժանդակող հայերին...

Իսկ նրանք, ովքեր զերծ օրինետացիաներից, իսկ ավելի ճիշտ՝ հայկական կողմնորոշմամբ՝ ապավինել էին սեփական ոգու զորությանը, Ձանգեզուրի լեռներում Հայոց Դյուցազնականն էին կերտում:

* * *

Մինչ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Լեզրանի հետ համաձայնության էր եկել՝ Ձանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու, և մինչ ստեղծվում էր «ձախ»-երից բաղկացած նոր կառավարություն՝ երկիրը Կարմիր բանակի խնամակալության տակ դնելու (4) և իշխանությունը լավագույն ձևով բուլշևիկներին հանձնելու համար, Բալկաններում և Ղարաքիլիսայում արդեն հերոսացած, մտածող մի զինվորական, առաջնորդելով մի բուռ հայորդիների, վարում էր Սյունիքի հերոսամարտը:

Այդ ծանր օրերին Նժդեհը հղացավ և գործի դրեց փրկարար Դավիթբեկյան Ուխտերը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, Նժդեհի զինվորները Դավիթ-Բեկի անունով ուխտեցին «հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, իրենց հրամանատար Նժդեհին և կռվել մինչև վերջին շունչը»:

Առանց դրսի օժանդակության, ապավինած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զորությանը, Սյունիքի հայությունը, Նժդեհի ղեկավարությամբ, վարեց իր հաղթական դյուցազնամարտը: Լեռնահայության դիմումներին որևէ կերպ օգնելու, ՀՀ կառավարությունը, բացի մեկումեջ արվող քաջալերանքի կամ համակրանքի խոսքերից, ոչ մի կերպ չարձագանգեց:

Ավելին, դեռ 1920 թվականի օգոստոսին, ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, բոլշևիկների հետ կնքած զինադադարի համաձայն, Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կապանն ու Գեղվազը և անցնել Երևան: Բայց Նժդեհը, չընդունելով ՀՀ զինվորական նախարարի՝ Ջանգեզուրը թողնելու հրամանը և մերժելով Դրոյի առաջարկը՝ անցնել Երևան ապաքինվելու (Գորիսի ձորում վիրավորվել էր), նախընտրեց մնալ Սյունիքում և մեռնել, քան մեռակ թողնել լեռնահայությանը:

Բացահայտած թուրք-բոլշևիկյան միացյալ դավադրությունը ու չընդունելով ՀՀ կառավարության կրավորական կեցվածքը, որը Մոսկվայի ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ կնքած համաձայնագրով փաստորեն Ջանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու նախաքայլ էր անում, Սյունիքը շարունակեց կռիվը և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1920թ.-ի դեկտեմբերին, իրեն հռչակեց ինքնավար:

1921թ. հունվարին, Դրոն Բաքվից մի հեռագիր հղեց Նժդեհին՝ առաջարկելով նրան թույլ տալ Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը, հավատացնելով և վստահեցնելով, որ այդպիսով Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսում, ուր լուծվելու էին նաև վիճելի հողային հարցերը, խորհրդային Ռուսաստանը բարյացակամ կլինի դեպի Հայաստանը և կպաշտպանի հայ աշխատավորության շահերը: Այս անգամ ևս, Նժդեհը, իբրև հեռատես քաղաքագետ, չհեռացավ Սյունիքից և շարունակեց մաքառել:

Իսկ Հայաստանի խորհրդայնացված մասում տիրում էին բոլշևիկյան սանձարձակությունն ու վայրենությունը, և կարմիր կոմիսարները «դասակարգային թշնամիների» արյան պահանջված քանակն էին հեղում: Եվ ցեղի ոգին պոռթկաց... Հայության ըմբոստ ընտրանին, որի մեջ մեռած չէին ցեղային հպարտությունը, բռնության նկատմամբ անհանդուրժողականությունը, բնական մղումով՝ ցեղի ոգու կանչով, ընդվզեց: Թիկունք ունենալով Լեռնահայաստանը, խորհրդայնացված ժողովուրդը, 1921-ի փետրվարին, ապստամբությամբ տապալեց բոլշևիկյան բռնատիրությունը:

Ապստամբությունը ի վերջո ճնշվեց. ներքին այդ կռիվների ընթացքում մոտ 20 հազար հայեր զոհվեցին: Սակայն, շնորհիվ ապստամբության, բոլշևիկյան կացնից փրկվեց մեր մտավորականության զգալի մասը, մտավորականություն, որը հետագայում անգնահատելի ավանդ ունեցավ

Սփյուռքի հայապահպանման գործում (5): Ի հարկե, փրկվեց նաև մեր արժանապատվությունը...

Սակայն, նույնիսկ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը և դրա հետևանքով՝ 12 հազար գաղթականության (որից՝ 4 հազարը զորք) նահանջը, որոնք զգալիորեն ազդեցին լեռնահայության բարոյա-հոգեբանական վիճակի վրա, չընկճեցին Սյունիքին, և նա շարունակեց իր հաղթական կռիվները. ապրիլին հռչակվեց Լեռնահայաստանի Հանրապետություն՝ սպարապետ Նժդեհի վարչապետությամբ:

Հունիսի 1-ին, Ջանգեզուր անցած ՀՀ կառավարության նախաձեռնությամբ, Լեռնահայաստանը հայտարարվեց Հայաստան՝ Սիմոն Վրացյանին նշանակելով վարչապետ (Նժդեհը մնում էր սպարապետ): Նոր կառավարությունը թույլ տվեց մի շարք կոպիտ սխալներ, որոնց մեջ ամենից ճակատագրականը եղավ երեք հազար թաթար-թուրքերի՝ իբրև քոչվոր, իսկ իրականում որպես ծպտյալ դավադիրներ, Սիսիան ազատ մուտքի արտոնումը: Իսկ Երևանից նահանջած զորքը կամավոր անձնատուր եղավ կարմիրների:

Վրաստանի ու Հայաստանի բուլշևիկացունը, Արարատյան գաղթականության դեպի Սյունիք նահանջը, մասնավորապես, նահանջող մտավորականության և երիտասարդության վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան, բարոյալքիչ ու հոռի ազդեցություն ունեցան Լեռնաշխարհի հայության վրա: Մյուս կողմից, պարենի ու հացահատիկի չգոյությունը, վարչական և զինվորական մարմինների միջև առաջ եկած անհամաձայնությունները իրենց բացասական դերը կատարեցին: Այս պայմաններում, միաժամանակ, խուսափելու համար ավելորդ հալածանքներից, որոնց կարող էր ենթարկվել Խորհրդային Հայաստանի հայությունը, և հաշվի առնելով, որ Հայաստանի բուլշևիկյան ղեկավարությունը իր 1921թ.-ի հունիսի հռչակագրով Սյունիքը հայտարարում էր կցված մայր երկրին, հուլիսին Լեռնահայաստանը տեղի տվեց խորհրդայնացման առաջ: Թողնելով Ջանգեզուրը՝ Նժդեհը հրաժեշտին հավաստեց լեռնահայությանը, որ ինքը ընդմիշտ չի հեռանում և պիտի վերադառնա, եթե Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի տերը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին ուղղած իր դիմումը հաղթական սպարապետն ավարտում էր սաստող տողերով. «Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության և նրա մտավորականության արդար պահանջը»:

Երկու տարվա կռիվների ընթացքում, թշնամու 15 հազար սպանվածի դիմաց Սյունիքը տվեց ընդամենը 20 զոհ, իսկ մոտ 200 գյուղեր մաքրագործվեցին թուրքերից ու վերադարձվեցին հայերին:

Շնորհիվ Լեռնահայաստանի հերոսամարտի, հնարավոր եղավ՝

ա) փրկել Լեռնահայությանը կոտորածից,

բ) Սյունիքը կցել Սայր Չայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ պահելով Հայաստանը (6),

գ) հոգեբանորեն և ռազմագիտորեն հնարավոր դարձնել Փետրվարյան ապստամբությունը,

դ) ապահովել հայ մտավորականության և մարտական ուժերի նահանջը ու անցումը Պարսկաստան:

Ամփոփելով, փորձենք զուգադրաբար ցույց տալ այն գործոնները, որոնք, ի վերջո, հանգեցրին հանրապետության պարտությանն ու Սյունիքի հաղթանակին:

Մինչ Հայաստանի Հանրապետությունը որդեգրել էր արևմտյան կողմնորոշում, Լեռնահայաստանն առաջնորդվում էր՝ սեփական ուժի և ոգու գործնական ապավինելու սկզբունքով:

Եթե ՀՀ-ն իր քաղաքականության շեշտը դրել էր դիվանագիտության վրա և հաճախ ստիպված էր լինում ընդունել թելադրվող անբարենպաստ պայմանները, ապա Լեռնահայաստանը, ելակետ ընդունելով ուժի քաղաքականությունը, ինքն էր թելադրում պայմանները: Եվ եթե ՀՀ-ը հիմնականում հավատարիմ մնաց ի սկզբանե որդեգրած իր կրավորական կեցվածքին, ապա՝ Լեռնահայաստանը հաղթեց մաս իր վստահ ներգործականությամբ:

ՀՀ-ն ուներ մեծաքանակ, լավ զինված, բայց բարոյազրկված բանակ, Լեռնահայաստանը՝ թեև փոքրաքանակ, պակաս հազեցված, բայց ոգեղեն բանակ:

ՀՀ-ը հետևողական չեղավ երկիրը թուրք-թաթարներից մաքրագործման մեջ, մինչ Սյունիքը վճռական գտնվեց գյուղերի թուրքափաման գործում:

Եթե ՀՀ-ը չուներ ազգային քարոզչություն և հանդուրժում էր բուլշևիկյան քարոզչությունը, ապա Լեռնահայաստանը առաջնորդվում էր ցեղային գաղափարներով և դրանցով դիմագրավում բուլշևիկյան ազգամերժ քարոզչությանը:

Օրհասական այդ տարիներին, երկուսուկես տարվա ընթացքում, ՀՀ-ը փոխեց չորս կառավարություն, որտեղ Միշտ բացակայեց ուժեղ ձեռքը, իսկ Լեռնահայաստանը ունեցավ կարող առաջնորդ, որը անվախորեն ստանձնեց Լեռնահայության ճակատագրի պատասխանատվությունը:

Արդյունքում, Հայաստանի Հանրապետությունը պարտվեց ազգային ոգու պակասից, իսկ Լեռնահայաստանը հաղթեց այդ ոգու դրսևորման շնորհիվ:

1. Տեղին է նկատել տալ, որ իրավամբ արժանին մատուցելով Սարդարապատին, մի տեսակ ստվերում են մնացել Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի կռիվները (հատկապես վերջինը, որ իր հերոսականությամբ և վճռորոշությամբ ոչնչով չի զիջում Սարդարապատին): Դա, հավանաբար, պայմանավորված է խորհրդային պատմագիտության ազդեցությամբ, որը լուսաբանելու համար Ղարաքիլիսայի ու Բաշ-Ապարանի կռիվները, ստիպված պիտի լիներ նաև մեծարելու դրանց «անցանկալի» հերոսներին (իմա՝ Նժդեհին ու Դրոյին), մի բան, որ համեմատաբար դյուրին էր Սարդարապատի պատմաշինության հարցում:

2. Թեև, հաշտության բանակցությունների համար նախապայման դնելով անկախության հայտարարումը (մայիսի 28-ին հայերն ընդունեցին թուրքերի պայմանը և պատվիրակություն ուղարկեցին Բաթում), թուրքերը նպատակ ունեին իրենց և Ռուսաստանի միջև, ապահովության համար, միջանկյալ (բուֆերային) պետություններ ստեղծել, այդուհանդերձ, եթե չլինեին մայիսյան հերոսական կռիվները, թուրքերը ոչ միայն չէին համաձայնի Հայաստանի անկախության հետ, այլև՝ կփորձեին ավարտին հասցնել 1915-ի սև գործը:

3. Չենք կարծում, որ ավելի շուտ ընդունելով խորհրդային կարգերը (ինչպես դա արեց Ադրբեջանը), Հայաստանը շահած կլիներ: Այն փաստը, որ խորհրդային Ռուսաստանը չաջակցեց Հայաստանում մայիսյան ապստամբությանը, խոսում է այն մասին, որ ռուսները արդեն դաշնակցել էին Թուրքիայի հետ, նրան էին ընտրել իբրև գործակից՝ միջազգային իմպերիալիզմի դեմ պայքարում:

4. 1920թ. օգոստոսի 10-ին Բորիս Լեզրանի և Արշակ Ջամալյանի միջև Թիֆլիսում կնքված համաձայնագրով, ՀՀ-ն իր համաձայնությունն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Ջանգեզուր, Ղարաբաղ և Նախիջևան:

5. Բավական է թվարկել Շանթի և Աղբալյանի հիմնած «Համազգային Հայ Կրթական և Մշակութային Միություն»-ը և վերջինիս ճեմարանը Բեյրութում, Ռ. Դարբինյանի խմբագրած, առայսօր չգերազանցված «Հայրենիք» պարբերականը:

6. Երբեմն կարճամտորեն պնդվում է, թե առանց Նժդեհի վարած կռիվների էլ խորհրդային Ռուսաստանը Ջանգեզուրը կթողներ Հայաստանին, քանզի, հակառակ դեպքում, Նժդեհի հեռանալուց հետո, այն կարող էր կցել Ադրբեջանին: Սակայն... Պետությունների միջև կնքվող պայմանագրերը հաստատում և արձանագրում են նրանց միջև տվյալ պահին առկա սահմանները, և եթե 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախօրյակին Ջանգեզուրում լինեին ոչ թե Նժդեհի մի խումբ ուխտյալները, այլ Կարաբեքիրի ասկյարները (և այդ դեպքում ոչ միայն շատ գյուղեր թուրքաբնակ կլինեին, այլ մնացածներն էլ՝ հայաթափ), միանշանակ կարելի է պնդել, որ Ռուսաստանը Սյունիքը կարժանացներ Նախիջևանի ու Ղարաբաղի ճակատագրին: Ավելին, Սյունիքը Ադրբեջանին թողնելուց հետո, արդյո՞ք խորհրդային Ռուսաստանը հետագայում կհանդուրժեր Հայաստանի՝ իբրև առանձին խորհրդային հանրապետության գոյությունը, թե՞ այն կտարրալուծեր Վրաստանի և Ադրբեջանի մեջ:

Մուշեղ Լալայան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ԱՆՈՐ ՏԵՂԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ
 (տպագրվում է որոշ կրճատումներով)

Յիւրս եկն եւ իւրքն զնա ոչ ընկալան: Իսկ որքն ընկալան զնա՝ ետ նոցա իշխանութիւն որդիս Ազատութեան լինել:

Թող թոյլ տրուի մեզ Աւետարանչին խօսքը մէկ փոքր բայց կարեւոր փոփոխութեամբ գործածել Անկախ Հայաստանի խաչեցեալ հանրապետութեան համար: Դարերու երազանքէ, հառաչանքէ եւ տառապանքէ յետոյ եկաւ Ազատ Հայաստանը, ապրեցաւ 1918-էն 1920, երկուքուկէ տարի, բայց իրենները չընդունեցին զայն:

Ապշեցուցիչ եւ անհաւատալի բան: Հայաստանի Հանրապետութիւնը չընդունողները օտարները չեն, այլ հայ մարդիկ: Ստեղծուած գերմարդկային ճիգերով, արտակարգօրէն դաժան պայմաններու տակ, ան ճանչցուեցաւ իրապէս եւ իրաւապէս աշխարհի գրեթէ բոլոր պետութիւններէն, մէջն ըլլալով Ռուսաստանն ու Թուրքիան: Մասնակցեցաւ որպէս «փոքր դաշնակից» Սերի խաղաղութեան համաժողովին, որ լուծարքի կ'ենթարկէր պարտեալ եւ ոճրապարտ Թուրքիան: Բայց հայ ժողովուրդի ոչ-անկարեւոր մէկ մասը չճանցաւ զայն, երբ կ'ապրէր ան. իսկ այսօր ալ կ'ուրանայ անոր երբեմնի գոյութեան փաստն անգամ, երբ չի հայիոյեր անոր յիշատակին: Իր ողջութեան, քամահրանքով կը կոչէին զայն «Արարատեան Հանրապետութիւն», «Երեւանեան Հանրապետութիւն» եւ, վերջապէս, «Անոնց Հանրապետութիւնը»: Հայկական տերիտորիայի եւ սեփական պետականութեան ստեղծման մեծ եւ անգերազնահատելի գործը, զոր 1918-1920 թուականներուն կատարեց հայ ժողովուրդը՝ ո՛չ Արեւելահայը, ո՛չ Արեւմտահայը, ո՛չ գիւղացին, ո՛չ հատ ու կենտ բանուորը, ո՛չ ինտելիգենտը, այլ ամբողջ հայ ժողովուրդը՝ X (իքս) կուսակցութեան մը ղեկավարութեամբ, ուրացուած է եւ մոռացուած:

Ժամանակն է որ առարկայականօրէն վերագնահատենք փաստերը՝ առանց կանխակալ կարծիքի եւ օտարէն ներշնչուած ատելութեան, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան տանք իր արժանի տեղը հայոց պատմութեան մէջ:

* * *

1918-ի գարնան վերջերը հռչակուեցաւ Չայաստանի Չանրապետութիւնը: Արտասահմանի տարագիր հայութիւնը ընդհանրապէս ուրախութեամբ, խանդավառութեամբ եւ արցունքոտ աչքերով ողջունեց զայն: Սակայն, գտնուեցաւ հոսանք մը, որ անոր ծննդեան վաղորդայնին իսկ սկսաւ անբարեացակամութեան նշաններ ցոյց տալ անոր հանդէպ: Այդ օրէն ի վեր անցած են քառասուն եւ հինգ երկար տարիներ, բայց չարչարեալ, խաչեալ եւ թաղեալ մանուկին հանդէպ հակակրօնութիւնը չէ մեղմացած: Ինչո՞ւ:

Չայաստանի Չանրապետութեան դէմ եղած առարկութիւններէն մէկն այն է, թէ ան չէր ընդգրկեր ամբողջ պատմական Չայաստանը (մասնաւոր առարկողին ծննդավայրը) եւ թէ ան ողբալիօրէն փոքր էր ու մասնակի: Այսօր այդ առարկութիւնն ընդունելը կը բաւականանան եւ կը պարծենան շատ աւելի փոքր Չայաստանով մը, ինչ որ անհետեւողականութիւն է:

Սակայն, մենք լուրջի պիտի առնենք այս առարկութիւնը եւ պիտի պատասխանենք: Չայաստանի Չանրապետութեան փոքր ծաւալին պատճառն այն ողբերգութիւնն էր, որ Չամաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքին մեր դաւադիր թշնամին բնաջնջած էր հայութիւնը իր պատմական Չայրենիքին մեծագոյն մասին՝ թրքահայկական նահանգներուն մէջ: Մնացած էր միայն Ռուսահայաստանը, որուն մօտ ապաստանած էին նաեւ թրքական սպանդէն ճողոպրած 300.000 արեւմտահայեր: Դատարկութեան մէջ հայրենիք ստեղծել կարելի չէ: Չայկական պետութեան մը միակ հնարաւոր կռուանն ու առաջին հանգրուանը այս փոքրիկ տարածութիւնը կրնար ըլլալ: Այստեղ հայը կրնար ամրանալ, աճիլ ու զօրանալ, եւ օր մըն ալ յորդիլ ու վերագրաւել իրմէ բռնի ուժով խլուած պապենական ստացուածքը: Մինչ այն՝ անհրաժեշտօրէն փոքր պիտի ըլլար Չայաստանը: Նոյնիսկ եթէ կարելիութիւն կար, եւ այն ատեն կը կարծէինք, որ կար, դիւանագիտական ճանապարհով ձեռք բերել Թրքահայաստանի ազատագրութիւնը եւ Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ հայկական հողերուն միացումը ամբողջական Չայաստանի մը մէջ, դարձեալ մեր իրաւական պահանջներուն կռուանը արդէն ստեղծուած, իրական Չայաստանը միայն կրնար ըլլալ:

Եթէ իրատես ըլլայինք, այսպէս պիտի մտածէինք, եւ մանուկ Չայաստանը, փոխանակ արհամարհանքի, գուրգուրանք պիտի ստանար մեզմէ: Իսկ եթէ քիչ մըն ալ ծանօթ ըլլայինք հայոց պատմութեան, պիտի յիշէինք անցեալի բոլոր մասնակի Չայաստանները, Արտաշէսինը (Ձարեհին մասը գրաւելէ եւ կցելէ առաջ), Բագրատունիներունը, Արծրունիներունը, Կիլիկիայինը: Միթէ՞ կ'անգոսնենք եւ կը մերժենք զանոնք,

որովհետեւ անոնք չէին պարփակեր ամբողջ Հայաստանը: Կիլիկեան Թագաւորութենէն, օրինակ, դուրս կը մնային եւ Սեօ Հայքը, եւ Փոքրը: Ասիկա պատճառ մը չէ, սակայն, որ ան միւսներուն չափ հարազատ եւ սիրելի չըլլայ մեզի:

Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ ուրիշ առարկութիւն մ'ալ այն է, որ ան «անոնցն» էր: Այս «անոնցը» ունի երկու իմաստ, երկուքն ալ իրականութեան չհամապատասխանող:

Առաջինն այն է, որ արեւելահայերն են որ կերտեցին Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Երկրորդն այն է, որ ան Յ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռակերտն է: Հայութեան երկու սրբազան լեռներու՝ Արարատի եւ Արագածի միջեւ, Հայաստանի պատմական երկու մայրաքաղաքներուն՝ Արմաւիրի եւ Արտաշատի շուրջը, Հայ Եկեղեցւոյ կեդրոն էջմիածնի քովն ի վեր ստեղծուեր էր հայկական պետութիւն մը, բայց մարդիկ չէին ընդունիր զայն, որովհետեւ զայն ստեղծողները «անոնք» էին:

Տիեզերական պատմական երեւոյթ է, ամէն նոր պետութիւն, նոր կրօն, ընկերային շարժում կը հիմնուի մէկ կամ քանի մը անհատի եւ անոնց շուրջ բոլորուած համախոհներու կողմէ: Թո՛ղ այս խմբաւորումները կոչուին նախարարական տուն, կրօնական եղբայրակցութիւն կամ քաղաքական կուսակցութիւն: Առանց ղեկավարութեան հանրային ո՛չ մէկ գործ կը յաջողի: Արշակունիները, Բագրատունիները, Վարդանանք, Ռուբինեանները եւ այլն ամբողջ հայ ժողովուրդը չէին, այլ անոր շատ փոքր մէկ մասը միայն, «ցեղ» մը, Տուն մը, կուսակցութիւն մը, բայց անոնց գործը, անոնց նուաճումները ազգային էին: Քաղաքական հասունութիւն ունեցող ազգերը գիտեն ասիկա: Անոնք կ'իրացնեն, կ'ազգայնացնեն կուսակցութիւններու տարած յաղթանակները, կը դարձնեն զանոնք հասարակաց սեփականութիւն եւ ժառանգութիւն: Հայրենասէրին համար, քաղաքացի անուան արժանի մարդուն համար, ազգային դրօշն է կարելորդ, ո՛չ դրօշակիրը, ինչպէս գիտակից քրիստոնեային համար խա՛չն է կարելորդ եւ ո՛չ թէ զայն վեր բռնող եպիսկոպոսը: Հրամանատար եւ դրօշակիր կրնան փոխուիլ ու կը փոխուին: Յաւիտենականը՝ Ազգն ու Հայրենիքն են:

Որքա՛ն հսկայ տարբերութիւն կայ հայուն եւ ուրիշ ազգերու մտայնութեան միջեւ: Նայեցէ՛ք համայնավար ռուսերուն. անոնք տապալեցին ցարիզմը, ցարն ալ գնդակահարեցին: Սակայն, երբեք չեն մոռնար ցարական անցեալը, ո՛չ ալ թոյլ կու տան, որ մոռնան ուրիշները, մանաւանդ իրենց նոր սերունդը: Մոսկովեան իշխանները, Ռոմանով մեծ կայսրերը ցարական շրջանի պետական եւ զինուորական հերոսները, ամէնը կը փառաբանուին պատմական-գրական եւ թատերական շարժանկարային գործերու մէջ: Անոնք չեն ըսեր. «Չենք ճանչնար ցարական Ռուսաստանը, որովհետեւ անոնց՝ Ռոմանովներու Ռուսաստանն է»: Մնաց

որ «անոնց» բառին երկու իմաստներն ալ Հայաստանի Հանրապետության պարագային չեն պատշաճիր:

Հայաստանի Հանրապետությունը հիմնուեցաւ բովանդակ հայ ժողովուրդին ճիգերով, անոր ստեղծման մէջ դեր կատարեց ո՛չ միայն արեւելահայութիւնը, այլե՛ւ արեւմտահայ գաղթականութիւնը եւ աշխարհի չորս ծագերէն երկիր փութացող կամաւորութիւնը: Հայոց ազատութիւնը կերտեցին Դաշնակցական պետերու՝ Արամին եւ Դրոյին՝ հետ միասին ոչ-կուսակցական զօրավարներ՝ Նազարբէգեան, Սիլիկեան եւ Փիրումեան: Ինչո՞ւ համար հայ ժողովուրդի միահամուռ ջանքերով ստեղծուած հանրապետութեան հիմնադրի պատիւը տալ միայն արեւելահայութեան եւ միայն Դաշնակցութեան:

Այո՛, Դաշնակցութիւնն էր շարժման ոգին եւ ղեկավարը, ո՛չ միայն այդ ժամին եւ այդ տեղին վրայ, այլե՛ւ իր 28 տարիներու ընթացքին հայութեան երկու հատուածներուն մէջ եւ ի սփիւռս աշխարհի իր կատարած գաղափարական ու կազմակերպական աշխատանքով, որ կը պտղաւորուէր պատմական այս րոպէին:

Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ եղած առարկութիւններուն ամենէն գլխաւորը եւ թունաւորը պետք է նկատել այն, թէ թուրքին «շնորհն» է ան: Հայ մարդիկ անկախ Հայաստանը չճանչցան, չընդունեցին, որովհետեւ ան «թուրքին նուէրն էր»: Կ'ըսէին. «Թուրքը հային բարի չի կամենար, ան հային թշնամի է. արար-աշխարհի գիտէ ասիկա: Ուրեմն թուրքին մեզի շնորհածն ալ՝ Հայաստանի Անկախութիւնը չարիք է»:

Այս թիրիմացութեան, կամ աւելի ճիշդը՝ չարամիտ առասպելին վրայ է, որ կ'ուզենք ծանրանալ:

Նախ՝ տեսնենք թէ ի՞նչ կը նշանակէ «շնորհ»ը: Բառարանը այսպէս կը սահմանէ այդ բառին իմաստը. «Շնորհը պարգեւ մըն է,- որ մէկէն կը տրուի ձրի առանց որ ստացողն իրաւունք կամ արժանիք ունենայ, լոկ բարեացականութեամբ»: Ուրեմն՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը թուրքին շնորհն էր ըսողները իրօք ըսած կ'ըլլան թէ՛ հայը ձրի ստացաւ իր անկախութիւնը,-բան մը որուն ո՛չ իրաւունք ունէր, ո՛չ ալ արժանիք: Այսինքն՝ այսպէս մտածողներ իրենց ատելի թուրքն ալ կը դնեն մեծահոգի ազգի տեղ... Ի՞նչ անհեթեթ հակասութիւն եւ ողորմելի արժանապատուութիւն:

Մէկդի ձգելով թուրքի բարեացականութեան եւ հայ ազգային արժանապատուութեան հարցերը եւ զուտ իրատեսութեամբ նայելով խնդրին՝ թուրքը ինչպէ՞ս կրնար հայուն այդ շնորհը ընել: Իրաւական կամ փաստական ի՞նչ հիմք ունէր: Որո՞ւն հողը որուն պիտի տար: Այն հողամասերը, որոնք հետագային կազմեցին Հայաստանի Հանրապետութիւնը, թուրքին չէին պատկաներ, այլ՝ ռուսին: Այնտեղ կը գտնուէին հայկական զօրամասեր, կանոնաւոր եւ կամաւոր: Թուրքերը, ռուսական

«Երեւանեան» նահանգը որեւէ մէկուն տալու համար, նախ եւ առաջ պէտք է տիրանային անոր. այդ է որ չկրցան ընել: Չախողեցան եւ զիջեցին: Չիջելու եւ շնորհելու միջեւ տարբերութիւն մը կայ:

Անցեալին, երբ Թուրքիոյ փանթուրանական ծրագիրները անծանօթ էին մեր ժողովուրդի նոյնիսկ ղեկավարներուն, ներելի էր շփոթութեան մէջ իյնալ եւ 1918-ի կովկասեան անցքերը եւ քաղաքական յարաբերութիւնները մեկնաբանել կովկասեան ժողովուրդներու բնական ձգտումով ազատագրուելու ռուսական օտար եւ բռնակալ լուծէն, եւ Թուրքիոյ նոյնքան բնական ձգտումով հօգոր եւ ծաւալական Ռուսաստանի ու իր միջեւ ստեղծելու պատուար պետութիւն մը, միացեալ անկախ Անդրկովկասը: Այժմ արդէն անարդարանալի է ասիկա: 1918-ին դիտապաստ ինկած էր ռուսական հսկան: Թուրքիան, շնորհիւ իր մեծ դաշնակից Գերմանիայի, յաղթական էր եւ զինով: Ան հասած կը նկատէր ժամը իրագործելու իր եւ Ռուսաստանի թրքական ժողովուրդներուն երկարատենէ ի վեր փայփայած ծրագիրը՝ գրաւել Կովկասը, մաքրել զայն ոչ-թուրք տարրերէն, իմա՛ հայերէն ու վրացիներէն, եւ կցել զայն Օսմանեան կայսրութեան, առանց այլեւայլի: Ոչ իսկ իրենց ցեղակից եւ կրօնակից ազերիներուն անկախութիւնը շնորհելու տրամադիր էին օսմանցիք. այդ մասին լսել անգամ չէին ուզեր: «Թիւրք օղլու թիւրք չէ՞ք դուք,- կը պոռային անոնք ինքնավարութեան բաղձանք յայտնող ազրայէճանցիներու երեսին,- ի՞նչ պիտի ընէք անջատ իշխանութիւնը»: Յաւատալի բա՞ն է, որ այսպիսի ազատատեսաց եւ անթոյլատու մարդիկ հայրուն անկախութիւնը շնորհել յօժարէին:

Ի՞նչ է այս յիմարական շնորհի վարկածին հիմը: Այն, որ 1) Թուրքիա ճանչցաւ Յայաստանի Հանրապետութիւնը եւ 2) որ՝ ան, դէպքերու բերումով, Յայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը ճանչցող առաջին օտար կառավարութիւնը եղաւ:

Առաջին կէտը անշուշտ չ'արժէր լրջօրէն առնել: Անկախութիւն ճանչնալ՝ չի նշանակէր անկախութիւնը շնորհել: Այսքանը սորված ըլլալու են ամենէն անտեղեակներն ալ, երբ այսօր աշխարհի մէջ ամէն օր նոր պետութիւն մը կը բուսնի եւ հետեւեալ օրն իսկ կը ճանչցուի բոլոր մեծ ու փոքր պետութիւններու կողմէ եւ կ'երթայ բազմեւ Միացեալ Ազգաց Կազմակերպութեան մէջ:

Երկրորդ կէտը, որ Թուրքիան եղաւ առաջինը Յայաստանի անկախութիւնը ճանչցող, աւելի կարեւոր է եւ պէտք է ըլլայ հպարտութեան պատճառ՝ հայուն համար: Բարեկամներէն ճանչցուիլը դժուար խնդիր չէ որեւէ ազգի համար. թշնամիէն ընդունուիլը, ճանաչումը թշնամիին պարտադրելը՝ ասո՛ր մէջ է իսկական յաղթանակը:

Եւ այս է ահա, որ ողբալի ու ամօթալի կը գտնեն մեր հասարակութեան անգիտակից տարրերը:

Գիտենք, որ կարգ մը բանգետներ այստեղ պիտի ըսեն մեզի.-

Թուրքերը կ'ուզէին, որ կովկասեան ժողովուրդները անջատուէին Ռուսաստանէն: Անոնց ճնշումին ներքեւ էր, որ կազմուեցաւ Անդրկովկասեան ժողովուրդներու Դաշնակցային Հանրապետութիւնը, որ հետագային կազմալուծուելով՝ յանգեցաւ Վրաստանի, Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի անկախութիւններուն:

Այսպէս խօսողները ծանօթ են մէկ-երկու մակերեսային փաստի, բայց ո՛չ թուրքին իրական շարժառիթներուն եւ թաքուն ծրագիրներուն: Կրկնութեան գնով ըսենք նորէն, որ թուրքերը կովկասեան ժողովուրդներուն առանձին կամ հաւաքական անկախութիւն տալու հեռաւոր իսկ միտք չունէին: Մասնաւորապէս հայերուն վերաբերմամբ անոնց ծրագիրն էր Թուրքիոյ մէջ սկսուած «բարի» գործը լրացնել: Արեւելահայութեան եւ անոր մօտ ապաստան գտած արեւմտահայ զանգուածին վերապահուած ճակատագիրն էր՝ ստոյգ մահ: Թուրքերն կանգ առին եւ սկսան խորհիլ այն ատեն միայն, երբ Երեւանի ճամբան իրենց առջեւ փակող հայ զօրամասերը եւ կամաւորական զունդերը կեցուցին զիրենք եւ ըսին՝ պիտի չանցնիք:

Այստեղ դէմ-դէմի եկան անապատի ծնունդ աշխարհակալ եւ աշխարհակուլ ցեղի մը գայլի ախորժակը եւ վաղեմի, քաղաքակիրթ եւ քաջարի ցեղի մը կուլ չերթալու վճռականութիւնը: Եւ գազանը ընկրկեցաւ:

Ի՞նչ հեզմանք, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը վարկաբեկելու համար զայն կոչեն օտարին շնորհը, մինչդեռ պատմական իրողութիւնն այն է, որ ան եղած է թերեւս միակ անկախութիւնը, որ օտարին շնորհը չէ՛ եղած:

Եթէ մեր պատմութիւնը կարդանք այնպէս, ինչպէս որ ան արձանագրուած է հայ եւ օտար պատմագիրներու կողմէ, առանց դէպքերու շատ խորը երթալու եւ փաստերու իրական պատճառները որոնելու, կը ստանանք այն որոշ տպաւորութիւնը, որ հայ զանազան արքայական հարստութիւններու հետեւորդներուն եւ շատ մը միջանկեալ իշխաններուն գլուխը թագ դնողը, ուրիշ խօսքով՝ «անկախութիւն շնորհողը» եղած է կա՛մ պարսիկ Արքայից Արքան, կա՛մ Հռովմի (կամ Բիւզանդիոնի) կայսրը, կա՛մ արաբ խալիֆան, կա՛մ ալ խաչակիր Հռովմեական Կայսրութեան վեհապետը: Իսկական բացառութիւն է միայն առասպելական Հայկը:

Հիմա այս բոլորին հետ բաղդատենք Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնումը: Մանրամասնութիւններու մէջ պիտի չմտնենք, որովհետեւ այդ մեզ շատ հեռուները պիտի տանէր, եւ, ինչպէս ըսինք, մեր նպատակը պատմութիւն գրել չէ: Կ'ուզենք միայն վեր առնել մէկ քանի հիմնական իրողութիւններ:

Օգոստոս 1, 1914-ին սկսաւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը կեդրոնական պետութիւններու եւ դաշնակից ազգերու միջեւ:

Հայուն համար՝ այս սկիզբն էր երկանց: Թուրքն ալ գայն նկատեց յուսատու արշալոյս իր ազգային նպատակներուն իրագործման համար, որոնց մաս կը կազմէր Թուրքիոյ թրքացունը, այսինքն՝ անոր մաքրագործունը ոչ-թուրք տարրերէն, մասնաւորապէս հայերէն: Վստահ Գերմանիոյ վերջնական յաղթանակին՝ ան նետուեցաւ կռուի մէջ կեդրոնական պետութիւններու կողքին: Եւ Համաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքին, մանաւանդ 1915-1916 տարիներուն, Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործոց նախարար Թալէաթ փաշայի եւ իշխանութեան գլուխ գտնուող Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան անմիջական հրահանգներով ու ղեկավարութեամբ արմատախիլ եւ բնաջինջ եղաւ երկրին գրեթէ ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը, մէկ ու կէս միլիոն հոգի, այր, կին, ծեր եւ մանուկ: Սպանդէն ճողոպրողները փախան եւ ապաստանեցան Կովկաս: Քիչ յետոյ սակայն, ռուսական բանակները գրաւեցին ամբողջ Թրքահայաստանը: Թրքահայ փախստականներէն մաս մը վերադարձաւ իր տեղը՝ քանդուած բոյնը վերաշինելու:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը

Համաշխարհային Առաջին պատերազմը կը մօտենար դաշնակիցներու համար բարեյաջող վախճանի, երբ Ռուսաստանի մէջ պայթեցաւ մեծ յեղափոխութիւնը: 1917 Ապրիլին (նոր տոմար), Դուման տապալեց ցարիզմը եւ հաստատեց ժամանակաւոր կառավարութիւն մը: Նոյն տարուայ Նոյեմբերին բոլշեւիկները տապալեցին այդ կառավարութիւնը եւ հաստատեցին Սովետական իշխանութիւնը:

Նոր կառավարութիւնը գործի անցաւ կարգ մը նոր նշանաբաններով՝ «հաշտութիւն՝ առանց տուգանքի եւ կցումի», «պարտադիր զինուորութեան բարձում» եւ «հողերու համայնացում»: Շուտով այս բարի լուրերը հասան բոլոր ռազմաճակատները եւ, անոնց կարգին, նաեւ կովկասեան ճակատը: Ռուս զինուորը, եռամեայ կռիւներէն յոգնած եւ հողերու բաժանումէն իր բաժինը ստանալու անհամբեր, ձգեց ամէն բան եւ վազեց տուն: Նոյնքան եւ աւելի սպառած, անօթի եւ բարոյալքուած թուրք բանակին առջեւ բացուեցաւ ճամբան, որ համաթրքական գաղափարներով տոգորուած սպայութեան համար կը նշանակէր Թուրան, իսկ մէկմէտճիքներուն համար՝ թալան: Մեկնող ռուս բանակը ձգած էր անսահման գէնք ու ռազմանիւթ, պարէն ու մթերք:

Հայերը, մինակ մնացած, պահ մը փորձեցին իրենց փոքրիկ ուժերով պաշտպանել ռուսերուրք լայնատարած ճակատը եւ արգիլել Թրքահայաստանի վերանուաճումը թուրքերէն: Շուտով համոզուեցան, սակայն, որ այդ անկարելի էր:

Դեկտեմբեր 2, 1917-ին բոլշևիկները գերմաններուն հաշտութիւն առաջարկեցին: Բանակցութիւնները սկսան Պրէսթ-Լիթովսքի մէջ: Թուրքերու ճնշումով, գերմանացիները ռուսերէն պահանջեցին ո՛չ միայն պարպել եւ թուրքերուն յանձնել Թրքահայաստանը, այլեւ՝ իբրեւ վերադիր՝ Կովկասէն անոնց տալ երեք գաւառներ՝ Կարս, Արտահան եւ Բաթում:

Վստահ որ այս պահանջները պիտի ընդունուին ռուսերու կողմէն, առանց սպասելու հաշտութեան կնքումին, թուրքերը սկսան առաջ քալել: Առջեւնին բաց էր. իրենց ճամբուն վրայ միակ արգելքը սակաւաթիւ կամաւորները եւ անոնց պաշտպանութեան ապաւինած գաղթականներն էին: Եւ այսպէս, թուրք բանակը, զինուած ռուսերու թողած զէնքերով եւ պարենաւորուած անոնց լքած մթերքով, սկսաւ առաջանալ ու վերագրաւել անոնց թափուր ձգած վայրերը՝ մահ ու աներ սփռելով իր ճամբուն վրայ:

Մարտ 3, 1918-ին, երբ ստորագրուեցաւ Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը, թուրք բանակը արդէն հասած էր Կովկասի դռները եւ գրաւած Սարիղամիշը: Բանակին հրամանատարը՝ Վեհիպ փաշան, «մուրհակը» ձեռքը, Անդրկովկասեան Սէյմին կը յայտներ, թէ եկած էր գրաւելու դաշնագրով իրենց տրուած հողամասերը: Սէյմի այն առարկութեան, թէ ինք իրաւասու չէր ռուսական հողեր թուրքերուն յանձնելու, Վեհիպ փաշան կը յայտարարէր, թէ ինք պիտի յառաջանար մինչեւ որ հանդիպէր Անդրկովկասի անունով խօսելու իրաւասու իշխանութեան: Ասոր վրայ Սէյմը ինքզինք կը հռչակէ Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւն (22 Ապրիլ, 1918), եւ կը յայտնէ որ պատրաստ է ընդունելու Պրէսթ-Լիթովսքի պայմանները եւ հաշտութիւն կնքելու թուրքերուն հետ: Սէյմի նախագահ վրացի Զինեկելի հեռագրով հրաման կը դրկէ բոլոր ճակատներու հրամանատարներուն, որ առանց կռուի թուրքերուն յանձնեն պահանջուած վայրերը (Ապրիլ 14-ին վրացիները թուրքերուն յանձնած էին Բաթումը):

Ապրիլ 23-ին Կարսի հրամանատարը հրահանգ կը ստանայ թուրքերուն յանձնելու բերդը. հրամանը կը կատարուի Ապրիլ 24-ին: Քաղաքին կարելոր շենքերը կրակի տալէ յետոյ, քսան հազար հոգի դուրս կու գան Կարսէն: Կը սկսի ահռելի խուճապ եւ փախուստ: Այս անգամ տնաւեր եւ գաղթական կը դառնայ նաեւ արեւելահայը:

Կարսի յանձնումը չզոհացուց թուրքերը: Փետրուարի վերջերէն ի վեր, թուրքերուն եւ կովկասեան ժողովուրդներուն միջեւ Տրապիզոնի մէջ կը կատարուէին հաշտութեան բանակցութիւններ, որոնք Բաթումի գրաւումէն յետոյ փոխադրուէր էին Բաթում: Մայիս 11-ին թուրքերը ներկայացուցին նոր եւ անելի ծանր պայմաններ: Այժմ անոնք կը պահանջէին Պրէսթ-Լիթովսքի դաշնագրով իրենց տրուած Կարս, Արտահան եւ

Բաթումեն գատ, որոնց արդեն տիրացեր էին, նաեւ Սուրմալուն, Շարուրը, Նախիջեւանը, Երեւանի, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի գաւառներուն մեծ մասը եւ Ալեքսանդրապոլ-Չուլֆա երկաթուղագիծը: Միւս կողմէն՝ Ազրայէճանի թուրքերը, պաշտօնական պատուիրակութենէն գատ, պատգամաւորութեան մը միջոցով կը պահանջէին Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Դարալագեազը եւ Բասարգէչարը, նոյնիսկ Երեւան քաղաքը, զոր լրբօրէն «գուտ թրքական» կը կոչէին՝ հայերուն «վեհանձօրէն» թողնելով Էջմիածինը իբրեւ «մայրաքաղաք»: Հայութիւնը հոն կրնար հոգեհանգիստ կատարել իր արեւմտեան եւ արեւելեան հատուածներուն վրայ: Եւ մինչ երկու կողմերը Բաթումի մէջ կը բանակցէին, թուրքերը, խախտելով զինադադարը, անցան առաջ, գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը (Մայիս 15) եւ սկսան քալել Երեւանի վրայ:

Մինչեւ այդ ատեն հայերը բռնած էին վրացիներու ու ազերիներու հետ համագործակցութեան ճամբան: Հարեւան ժողովուրդներուն հետ միաբանութեան, բնականաբար, աւագ կարելորութիւն կընծայէին հայերը, չէին ուզեր մինակ մնալ թշնամիին դէմ: Սակայն, անողոք եւ տխուր իրականութիւնն այն էր, որ Անդրկովկասի Հանրապետութեան բաղադրիչ երեք ազգութիւնները ունէին տարբեր, հակամարտ ձգտումներ: Ազրայէճանցիները տենչալով կը տենչային թուրքերու եւ համաթրքութեան յաղթանակը: Ամէն բան կ'ընէին, ապստամբութիւն, ջարդ, սապօթաժ՝ բանալու համար Բաքուի ճամբան թուրք բանակի առջեւ: Հայերը կը յուսային եւ հաւատքով կը սպասէին Դաշնակիցներու յաղթանակին, եւ, մինչ այդ, իրենց կարելին կ'ընէին կռուով եւ դիւանագիտութեամբ թուրքը հեռու պահելու Կովկասէն: Ճարպիկ վրացիներն ալ կը վարէին ինքնորոյն քաղաքականութիւն. կը ձգտէին եւ յաջողած էին ձեռք բերել Գերմանիոյ հովանաւորութիւնն ու զինուորական օգնութիւնը անկախ Վրաստանի համար:

Դաշնակիցները, աւա՛ղ, հեռու էին Հայաստանէն, որքան երկնքի աստղերը: Ռուսաստանն ալ, քաղաքացիական կռիւով զբաղած, ո՛չ նուազ հեռու էր հայերէն: Գերմանացի ներկայացուցիչ զօր. Լոսով, թուրքերուն չափաւորութեան ապարդիւն յորդորներ կարդալէ յետոյ, յուսահատ մեկներ էր Պերլին: Չմեկնած՝ իր կառավարութեան դրկած տեղեկագիրներուն մէջ ան կը գրէր. «Թուրքերը դիտմամբ անընդունելի պայմաններ կ'առաջարկեն հայերուն, որովհետեւ իրենց նպատակն է բնաջինջ ընել զանոնք»: Պարտուած պատերազմի մէջ, դաւաճանուած իր հարեւաններէն, ուժասպառ, տկլոր եւ անօթի հայերը մէն-մինակ կեցած էին իրենց երդուեալ եւ անողորմ ոսոխին դիմաց:

Թուրք բանակը, տիրանալով Կարսին, եւ նենգութեամբ գրաւելով Ալեքսանդրապոլը, սկսաւ երեք զօրասիւններով առաջանալ Երեւանի վրայ: Չախ զօրասիւնը երկաթուղիի գծով կը շարժուէր Ղարաքիլիսէի վրայով:

Աջ զօրասիւնը՝ դարձեալ երկաթուղագիծով կ'առաջանար Սարդարապատի վրայով, իսկ կեդրոնական զօրասիւնը՝ խճուղիով Ապարանի վրայով:

Եւ, յանկարծ, տեղի ունեցաւ մէկը այն բաներէն, զոր մարդը իր տգիտութեան եւ լեզուի աղքատութեան պատճառով «հրաշք» կը կոչէ: Ծունկի բերուած հայր վեր բարձրացաւ, շտկեց իր մէջքը, ցնցեց իր բաշը եւ ըսաւ. «Պիտի չմեռնի՛մ»: Ու վեր կեցաւ եւ կռուեցաւ առնուազն կրկնապատիկ թուով թշնամիին դէմ ու խորտակեց թուրք յառաջացող բանակին թափը երկու անմոռաց դիւցազնամարտերով, որոնք կը կոչուին Սարդարապատ-Բաշ-Ապարան եւ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտեր:

Երեւութապէս վճռական յաղթանակներ չէին Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսէն: Այս ճակատամարտերը տեղի չունեցած՝ թուրքերը արդէն առաջարկած էին ճանչնալ Յայաստանի Հանրապետութիւնը, Սեւանի շուրջ 11 հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ, եւ մեր յաղթանակները թիզ մը հող չաւելցուցին այս տարածութեան վրայ: Ի մտի պետք է ունենալ, սակայն, որ առաջարկուած հաշտութեան դաշինքը խաբէութիւն մըն էր միայն՝ հայերը զինաթափելու, հայկական հողերուն մնացեալ մասը գրաւելու եւ բնակչութիւնը պատեհ առիթով բնաջնջման ենթարկելու համար: Մինչդէռ Յունիս 4-ին Բաթումի մէջ դաշինքի ստորագրութիւնը իրական ճանաչում էր, արդիւնք թուրքերու համոզումին, որ կարելի չէր այլեւս հայերը խաբել կամ վախցնել եւ որ անոնք պիտի կռուէին ծանր կորուստներ պատճառելով իրենց:

Մեզի տրուած բան չկար: Ինչ որ մեր հարեւաններուն հետ համերաշխութեան սիրոյն զիջեր էինք 1914-ի սահմանէն՝ կորած էր: Ինչ որ կռիւով պահած էինք՝ կը մնար մեզի: Մեր գոյութիւնն ու ազատութիւնը միմիայն մեր վճռականութեամբ ու մեր սեփական ուժովը խլած էինք թուրքէն:

Քանի մը ամիս յետոյ, կը հասներ Դաշնակիցներու յաղթանակը: Մուտրոսի դաշնագրի (30 Հոկտ. 1918) յատուկ տրամադրութեամբ, Թուրքիա կը ստիպուէր վերականգնել 1914-ի թուրքեւոռուս սահմանը եւ դուրս գալ Կովկասէն: Հայաստանի Հանրապետութեան տարածութիւնը կը քառապատկուէր: Հայաստան կը դառնար գաղթականները տեղաւորելու եւ ապրելու ու ուռճանալու կարող երկիր մը: Նոյնիսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով կատարուած կտրատումէն յետոյ, անոր տարածութիւնը Բաթումի դաշնագրով ճանչցուածին մօտ եռապատիկն էր:

Ըսինք թէ յանկարծ հրաշք պատահեցաւ: Պատմական դէպքերը հրաբուխներու պէս ունին իրենց ընդերկրեայ թաքուն ազդակները. հանդիսատեսը միայն անոնց պռթկումը կը տեսնէ:

1917 Հոկտեմբերին, Հայոց Ազգային Խորհուրդը, տեսնելով որ վրացի-ազերի պլոքի թրքասէր քաղաքականութիւնը կը վտանգէր հայ ժողովուրդին շահերը եւ նոյնիսկ ֆիզիքական գոյութիւնը, որոշեց միջոց-

ներ ձեռք առնել: Ան Երեւան ուղարկեց անուանի գործիչ Արամը իբրեւ լիազօր ներկայացուցիչ: Շնորհիւ իր երկաթ կամքին, անբաւ կորովին եւ արտակարգ թաքթին, Արամ յաջողեցաւ իր շուրջը համախմբել Երեւանի մտաւորականութիւնը, կուսակցութիւնները եւ բոլոր գործօն ուժերը: Յաջողեցաւ մանաւանդ իրեն գրաւել զինուորականութիւնը եւ կարճ ժամանակի մէջ կազմակերպել զինուորական պատկառելի ոյժ: Մարտ 18, 1918-ին, ժողովուրդի միահամուռ պահանջով, ան հռչակուեցաւ տիրապետող, եւ իր ձեռքին մէջ ամփոփեց ամբողջ իշխանութիւնը: Արամի կողքին եւ անոր հետ համախորհուրդ կը գործէր անմասն Դրօն: Եթէ Արամը հայ ժողովուրդի կամքն էր, անոր բազուկն էր Դրօն:

Արիւնարբու թշնամիին հետ հայոց երկու ընդհարումները եղան զարհուրելի: Հայկական կռուող ուժերուն թիւն էր հազիւ 17 հազար, անբաւարար կերպով զինուած եւ պարենաւորուած, թուրքերու 35 հազարէ աւելի կանոնաւոր զօրքին դէմ: Սարդարապատի մէջ զօր. Սիլիկեանի հրամանատարութեան տակ գտնուող 10 հազարնոց բանակը, որու աջ թեւին՝ Բաշ-Ապարանին կը հրամայէր Դրօն, իսկ ձախ թեւին՝ զօր. Փիրումեանը, երեքօրեայ ահեղ ճակատամարտով ջախջախեց իրմէ երկու անգամ մեծ թրքական բանակը եւ տարաւ անվիճելի յաղթանակ: Իսկ Ղարաքիլիսի մէջ, սպարապետ Նազարբեգեանի կոչով մէկ օրուայ մէջ համախմբուած 7 հազար մարտիկներու անմոռանալի մահուան բանակը չորս օր (Մայիս 23, 24, 25, 26) կատաղօրէն կռուեցաւ օսմանեան 15 հազարնոց բանակին դէմ, մինչեւ որ երկու կողմերն ալ պարտութեան մատնուեցան: Չորս հազար հայ քաջեր ինկան իրենց հետ «դէպի մահու արքայութիւն» տանելով կրկնակի թուով թշնամին:

Այս ճակատամարտերը հայ ժողովուրդի պատմութեան արձանագրած ամենէն սխրալիներն են թէ՛ իրենց կատաղութեամբ, թէ՛ զոհերու թիւով եւ թէ՛ բախտորոշ արդիւնքով:

* * *

Հիմա ակնարկ մը նետեցէք այս դիւցազնամարտերուն մասնակցող մարտիկներուն վրայ: Այնտեղ են էրզրումի գունդը, Վանայ երեք գունդերը, Ջէթունի ձիաւոր գունդը, Երզնկայիները, Մակուիները եւ այլն եւն.: Այլ խօսքով՝ հոն են Բարձր Հայքը եւ Եկեղեացը, Վասպուրականն ու Տուրուբերանը, Հերն ու Ջարեւանդը, եւ հեռաւոր Կիլիկիան՝ Արարատի, Սիւնիքի, Լոռիի, Շիրակի, Վանանդի եւ Կոտայքի կողքին: Հոն են ռուսահայը, թրքահայը, պարսկահայը եւ հեռաւոր գաղութներէն թռած, եկած կամաւորները: Սասունցի Սմբատը եւ ղարաբաղցի Դալի Ղազարը կանգնած են կողք-կողքի: Բառ մը հայերէն չհասկցող ռուսախօս զինուորականներուն քովը բառ մը հայերէն չհասկցող թրքախօս

զինուորներ ու կամաւորներ: Կը կռուին այն յստակ գիտակցութեամբ, որ ամէնը հայ են, եւ թերեւս հայութեան վերջին կռիւն է:

Երբեւիցէ տեսա՞ծ էք այսպիսի տիեզերական, համահայկական բանակ: Այս մարդիկը անոնք չեն, այլ՝ մենք, մեր լաւագոյնը, ընտրելագոյնը, որ «մահուամբ զմահ կոխեաց»:

1500 տարի առաջ հայրենասէր ողբերգակ տեսանողին խօսքերը որքա՞ն կը պատշաճին այս նահատակներուն. «Գեղեցիկ էին դիակունք անկելոց ի սրոյ»:

Ժամանակն է, որ մեր գլխարկները հանենք անոնց կատարած արիւթեան մեծ գործին առջեւ, եւ իրենց ձեռակերտին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան տանք այն պատուոյ տեղը, որ իրաւամբ անոր կը պատկանի հայ ազգի պատմութեան մէջ:

Հայուն այսքա՞ն կատաղի եւ անտեղիտալի դիմադրութիւնը անակնկալ էր թուրքին համար: Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտերէն քանի մը օր յետոյ, Յունիսի 4-ին, Բաթումի մէջ կը ստորագրուէր հաշտութեան դաշնագիրը Օսմանեան կայսրութեան եւ Հայաստանի նորածին հանրապետութեան միջեւ:

* * *

Ասկէ յետոյ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ստորագրեց երեք ուրիշ դաշնագիրներ - Սեւրի դաշնագիրը, յաղթական դաշնակիցներու կողքին, պարտուած Թուրքիոյ հետ, 1920 Օգոստոս 10-ին, նոյն տարուայ Դեկտեմբեր 2-ին ալ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը Թուրքիոյ հանրապետութեան հետ, եւ Երեւանի համաձայնագիրը Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան հետ:

Մենք պիտի չանդրադառնանք այս դաշնագիրներու բովանդակութեան: Մեզի համար կարեւորը անոնց միջազգային-քաղաքական նշանակութիւնն է: Ասոնք վաւերագիրներ են, որոնք կը հաստատեն, թէ Հայաստանը ուրոյն, անկախ, վեհապետական իրաւունքներով օժտուած պետութիւն էր, որ կրնար դիւանագիտական գործառնութիւններ ունենալ ուրիշ վեհապետ ազգերու հետ, անոնց համահաւասար իրաւունքներով: Ան ազգային անկախ պետութիւն էր, երբ ռուսական սուլիմներու սպառնալիքին տակ իշխանութիւնը յանձնեց Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան:

Ատեն մը Խորհրդային Հայաստան Անդրկովկասի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Խորհրդային Հանրապետութեան մաս կազմեց, իսկ 1936-ին մտաւ Սովետական Միութեան մէջ իբրեւ «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն»:

Եթէ ստեղծուած չլինէր «Հայաստանի Հանրապետութիւնը», չէր

ըլլար նաեւ «Հայաստանի Ս. Խ. Հանրապետութիւնը», որու ճակատին ռուսական բռնապետութիւնը կպցուցած է «սոցիալիստական» եւ «սովետական» պիտակները:

Կործանեցան գաղթային միւս բռնապետութիւնները: Ռուսական գաղթապետական կայսրութիւնն ալ, ամենէն բռնապետականն ու կեղեքիչը, պիտի երթայ անոնց ճամբով, հակառակ ռուսերու յամառ նիյէքներուն: Այս է պատմութեան անողոք վճիռը:

Օր մը, երբ Սովետական Միութիւն կոչուած ռուսական գաղթատիրական կայսրութիւնը փլուզունով կամ բարեշրջութեամբ լուծարքի ենթարկուի, Հայաստան դուրս պիտի գայ անկէ ո՛չ թէ իբրեւ Կովկասի նախկին Երեւանեան նահանգ, այլ որպէս «Հայաստանի Հանրապետութիւն»:

Պիտի գա՛յ այդ օրը:

*Զարեւանդ **

*(«Հայրենիք» ամսագիր,
Բոստոն, 1963թ., թիվ 7)*

* Զավեն Նալբանդյան (1890-1973)